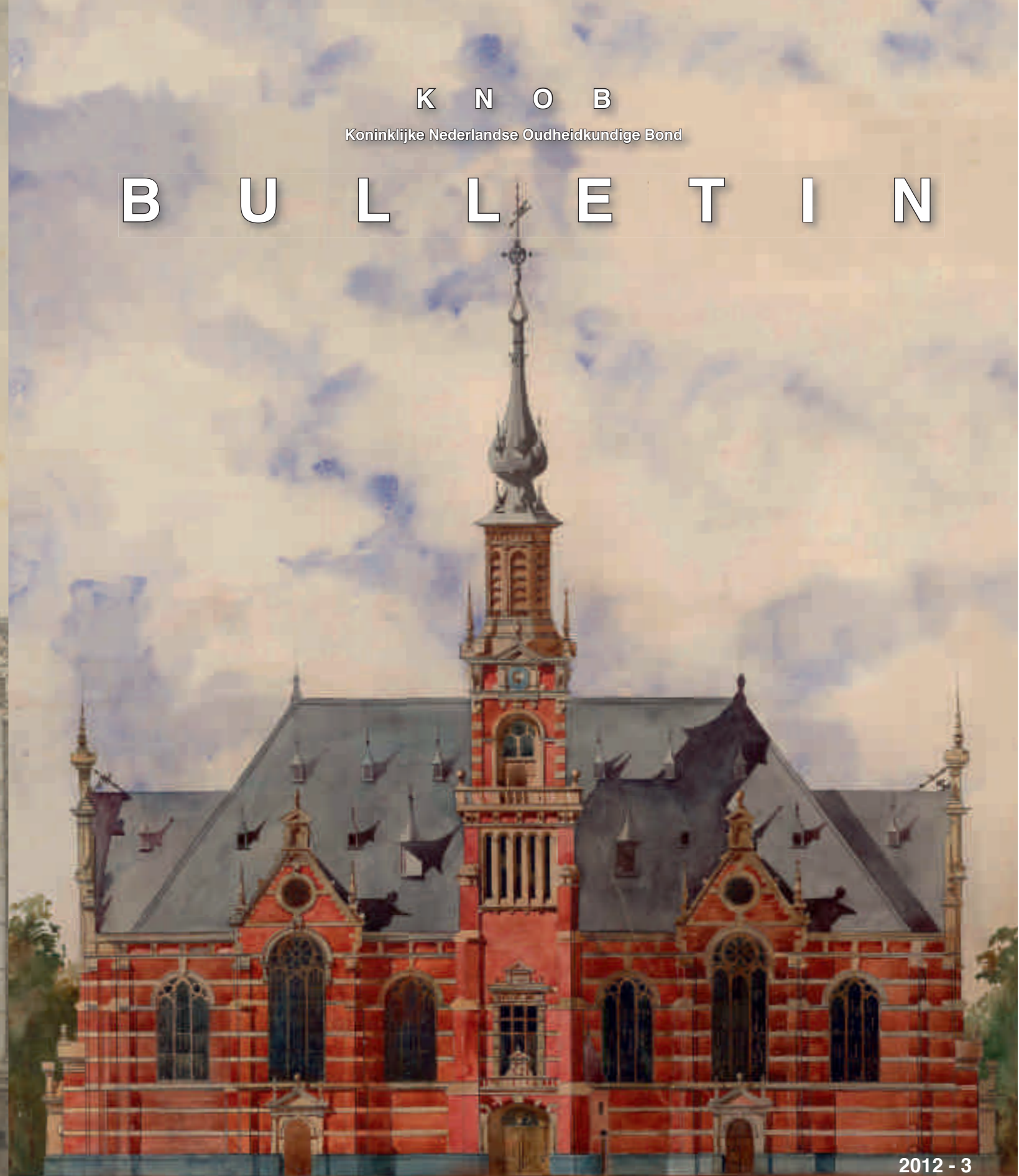

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door RMIT/Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft ISSN 0166-0470

Hoofdredactie

Dr. Marie-Thérèse van Thoor (Technische Universiteit Delft)

Redactie

Prof. dr. Lex Bosman (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dr. Guido Steenmeijer (De Fabryck – Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek)

Dr. Gabri van Tussenbroek (Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam/Universiteit Utrecht)

Drs. Caroline Gautier (eindredacteur)

Drs. Ulrica Yland (vertaler)

Kopij voor het Bulletin KNOB

Voor auteursinstructies zie:

www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij: Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur

Postbus 5043, 2600 GA Delft

015 2781535, info@knob.nl

Abonnementen en lidmaatschap KNOB

Algemeen: € 68,00; t/m 27 jaar: € 26,00; vanaf 65 jaar:

€ 52,00; instellingen: € 130,00.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

Bureau KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft

015 2781535

info@knob.nl

www.knob.nl

Bestuur KNOB

Drs. Henri Lenferink (voorzitter), Drs. Henk Jansen

(vice-voorzitter), Dr. mr. Geert Medema (secretaris),

Arthur Met (penningmeester), Ir. Jacqueline de Graauw (lid),

Pieter Baars (lid)

Druk en lay-out

Weevers Grafimedia, Postbus 22, 7250 AA Vorden

INHOUD

Pepijn van Doesburg

Woekeren met de ruimte. Nieuw licht op de middeleeuwse plannen voor zuidwaartse voltooiing van het Domschip te Utrecht

133

Simon Groenveld

Schenkingen van gebrandschilderde glazen in Holland in de zestiende en zeventiende eeuw. Ontwikkelingen in argumenten en methoden

142

Gerhard Geerken

‘Die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer’. Oldenburgs stucwerk in Nederland tussen 1775 en 1925

158

Niels van Neck

Een Apeldoorns ‘onderonsje’. De veelbesproken prijsvraag voor een protestantse kerk te Apeldoorn (1890-1891)

170

Publicaties

Elizabeth den Hartog en John Veerman (red.), De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens (recensie Karel Emmens) Konrad Ottenheym, Krista De Jonge en Monique Chatenet (red.), Public Buildings in Early Modern Europe (recensie Ronald Stenvert)

181

Summaries

182

Auteurs

184

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Voorgevel van het ontwerp voor een protestantse kerk in Apeldoorn Liefde is 't fundament, ontworpen door P. du Rieu (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Achterzijde: Gezicht op de schipruïne van de Dom van Utrecht vanuit het noordwesten in de richting van de zuidelijke kapellen. Tekening door Herman Saffleven, 1674 (Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal, 28627)

BULLETIN KNOB

Jaargang 111, 2012, nummer 3

Woekeren met de ruimte

Nieuw licht op de middeleeuwse plannen voor zuidwaartse voltooiing van het Domschip te Utrecht

Pepijn van Doesburg

Het schip van de Dom van Utrecht, het voornaamste religieuze bouwwerk van de Noordelijke Nederlanden, werd nooit voltooid en stortte mede daardoor in tijdens een zware storm in 1674. Het had een zevenbeukige opzet, met dubbele zijbeuken langs het middenschip, aan weerszijden nog eens geflankeerd door een reeks kapellen (afb. 1). De stenen gewelven in het middenschip en de luchtbogen om deze te schoren kwamen echter niet tot stand, evenmin als de tweede (buitenste) zijbeuk met aansluiten-de kapellen van de vier westelijke traveeën aan de noord- en zuidzijde. Aan de noordkant werd nog een begin gemaakt met de bouw, aan de zuidzijde stond de tot het belendende kapittel van Oudmunster behorende Heilig-Kruiskapel in de weg. Pogingen van het Domkapittel om deze overoude kapel afgebroken te krij-gen liepen spaak, en opdrogende geldbronnen gaven het ambit-i-euze bouwproject de doodsteek. Tot zover het gangbare verhaal. Maar nadere bestudering van enkele documenten toont dat het Domkapittel het er niet bij liet zitten en een tot dusver onbekend alternatief plan ontwikkelde om het schip alsnog te kunnen vol-tooien.

Directe aanleiding voor het schrijven van dit artikel was de omstandigheid dat er in Utrecht nu concretere plannen dan ooit leven om het schip van de Dom te herbouwen.¹ Dergelijke plan-nen vormen mogelijk een bedreiging voor de archeologische resten van de Heilig-Kruiskapel onder het Domplein. Wellicht kunnen de uitkomsten van dit artikel een bijdrage leveren aan de discussie over de vorm waarin een al dan niet reële en wenselijke herbouw gestalte kan krijgen.

Van uitstulping tot kapel

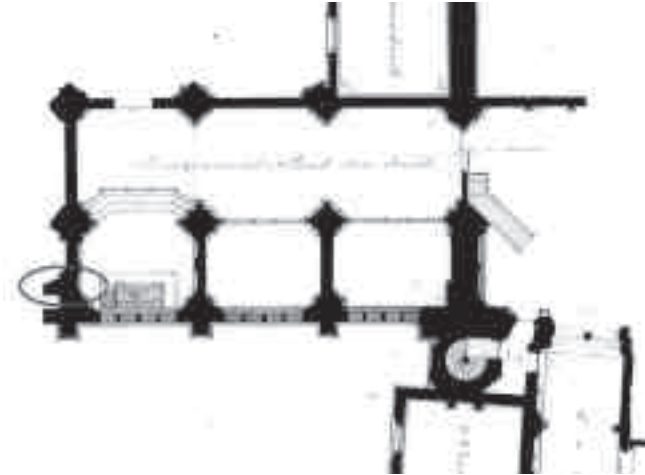
Als enig onderdeel van het schip bleven na de storm van 1674 de drie voltooidе zuidelijke kapellen met direct aangrenzende zij-beuktraveeën intact. De meest westelijke daarvan, de Zouden-balchkapel, werd in 1847 alsnog gesloopt. Kort voor die tijd werden er enkele plattegronden vervaardigd waarop de voor afbraak genomineerde kapel werd vastgelegd.² Deze plattegron-den vertonen allemaal een merkwaardige uitstulping, een soort extra steunbeer tegen de westelijke wand van de kapel, op korte afstand van de hoeksteunbeer. De zuidkant van de uitstulping staat haaks op de muur, de noordkant verloopt schuin (afb. 2). Aan dit vreemde bouwelement is tot nu toe nauwelijks aandacht besteed. In de literatuur is er geen vermelding van te vinden.

Zelfs de bekende beschrijving van de Dom door E.J. Hasling-huis en C.J.A.C. Peeters blijkt geen enkel aanknopingspunt te bieden.³ Het bouwelement komt niet voor op de beschikbare moderne reconstructieplattegronden of -modellen van het schip, maar is wel aangeduid in het plaveisel van het Domplein, waar de omtrek van het verdwenen schip is weergegeven. Waartoe diende deze steunbeer? Er viel op die plek niets te steu-nen, dus een andere functie ligt voor de hand. Een tekening door Jan de Beyer uit 1745 van de deels ingestorte Dom en de Heilig-Kruiskapel vanuit het zuidwesten biedt uitkomst (afb. 3). Precies ter hoogte van de plek waar op de plattegrond de uitstulping voorkomt, is het bovenste gedeelte van een geprofileerde muur-pijler zichtbaar, waarop een spitsboog in westelijke richting had moeten aansluiten (afb. 3a). Ook de pijler op de grens van de Zoudenbalchkapel en het aansluitende zijbeukvak is nog net te ontwaren; deze had eveneens een spitsboog in westelijke rich-ting moeten dragen. Op de wand tussen de twee pijlers beeldt De Beyer een smalle blinde nis af die tot de top van het muurvak reikt.⁴ Opvallend genoeg tekende hij de zuidwestelijke hoek-steunberen van de Zoudenbalchkapel als keurig met hoekblok-ken afgewerkte bouwdelen. Zelfs de balustrade op de westelijke muur is al geplaatst, precies tot aan de muurpijler. Uit deze gege-vens valt af te leiden dat ten westen van de Zoudenbalchkapel een kapel was gepland van geringere diepte: de naar het westen door te trekken spitsbogen en de afgewerkte hoeksteunberen laten geen andere conclusie toe. Het merkwaardige bouwele-ment blijkt hiermee de aanzet te zijn voor een terugspringende buitenmuur van het schip.

Het boeiende nu aan deze constatering is dat de geplande zuid-westelijke pijler van deze ondiepe kapel iets ten noorden van het koor van de Heilig-Kruiskapel blijkt uit te komen. Hiermee is de reden voor de terugspringende buitenmuur meteen duidelijk: deze moest de Heilig-Kruiskapel ontzien. Oftewel, met de sloop van dat heiligdom werd geen rekening meer gehouden. Het Domkapittel was blijkbaar niet van zins zich door tegenwerking van het kapittel van Oudmunster van zijn bouwvoornemen af te houden en koos, net zoals het had gedaan in het geval van de doorgang tussen kerk en toren, eieren voor zijn geld.⁵ Het schip zou daarmee een onregelmatige vorm krijgen, maar het zou hoe dan ook worden voltooid, en wel volgens een alternatief plan op de krappe ruimte die ten noorden van de Heilig-Kruiskapel beschikbaar was. Opvallend is dat die ruimte maximaal benut

Afb. 1. Plattegrond van de Dom in de zestiende eeuw. De vier onvoltooide noordwestelijke kapellen met aangrenzende zijbeuktraveeën zijn grijs gearceerd. Ten zuiden van het schip staat de Heilig-Kruiskapel verdere uitbouw in de weg. De diagonaal verlopende grensmuur tussen de twee kapittels is wat betreft het gedeelte ten noorden van de Heilig-Kruiskapel hypothetisch en mijns inziens onjuist weergegeven. Q = Zoudenbalchkapel. Het consistorie van de bisschop bevindt zich direct ten zuiden van de Domtoren. (A. de Groot, *De Dom te Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*, Utrecht 2011, 330)

Afb. 2. Plattegrond van de westgevel van het transept, de drie zuidelijke schipkapellen met aangrenzende zijbeuktraveeën en het Leesmuseum (detail). Links de Zoudenbalchkapel. De verspringende muuraanzet is rood omcirkeld. Anonieme pentekening, ca. 1840 (*Het Utrechts Archief, Topografische atlas*, Hc 27)

werd. De geplande kapel zou zo dicht bij het koor van de Heilig-Kruiskapel komen te staan, dat het fundament tegen dat van die kapel zou moeten worden gelegd.

Noodzakelijke uitbreiding

De beoogde omvang van de kapel naast de Zoudenbalchkapel is dus met zekerheid te reconstrueren, maar bij de verdere planning doet zich een probleem voor. Als de volgende travee op dezelfde wijze naar het westen zou worden doorgetrokken, dan zou deze toch weer met de Heilig-Kruiskapel in aanvaring komen. Voor de tweede zijbeuk van het schip stond de noordelijke dwarsarm van de kapel namelijk in de weg. Toch is het niet aannemelijk dat er alleen een alternatief plan werd ontwikkeld voor de travee naast de Zoudenbalchkapel, waarbij ervan werd uitgegaan dat de drie westelijke traveeën voor altijd in provisorische toestand gehandhaafd zouden blijven.

Deze provisorische toestand van de zuidwand van het schip blijkt uit de genoemde tekening van De Beyer, evenals een andere tekening van dezelfde auteur, nu vanuit het zuidoosten (afb. 4). De afbeeldingen tonen onmiskenbaar dat bij de bouw van de eerste zuidelijke schipzijbeuk, in 1485 en de daaropvolgende jaren, inderdaad gerekend was op uitbreiding naar het zuiden. De scheibogen zijn gedicht met tijdelijke bakstenen vulmuren, het ruwe metselwerk als aanzet voor de zuidelijke voortzetting van de westmuur en de aftekening van gewelven en gordelbogen zijn goed zichtbaar, evenals de opgemetselde 'daksteunen' op de scheibogen van de zijbeuk. Vooral die steunen zijn in dit verband interessant. Ze maken in feite onderdeel uit van de luchtboogstoelen die op de binnenste helft van de gordelbogen van de nog te bouwen buitenste zijbeuk hadden moeten rusten. Dit blijkt uit de situatie die tot stand kwam bij de wel gerealiseerde oostelijke schipkapellen. Daar bevond zich één complete luchtboogstoel aan de noordzijde, en de onderbouw van enkele andere aan

Afb. 3. Heilig-Kruiskapel (voorgond) en Dom vanuit het zuidwesten. Rechts achter de kapel de drie gespaard gebleven schipkapellen met daarachter het transept van de Dom. Boven de kapel steken de aanzetten van de luchtboogstoelen uit. Geheel links is de doorgang tussen Domkerk en toren, bedongen door het kapittel van Oudmunster. Tekening door Jan de Beyer, 1745 (Den Haag, Koninklijke verzamelingen, MCS/178)

Afb. 3a. Detail van afbeelding 3. De verspringende muuraanzet is rood omcirkeld

Afb. 4. Dom en Heilig-Kruiskapel vanuit het zuidoosten (detail). Rechts de drie voltooide zuidelijke schipkapellen waaronder de Zoudenbalchkapel, links van het midden (met tuitgevels) de Heilig-Kruiskapel. Daartussenin verrijst de zuidelijke arcade van de eerste schipzijbeuk met daarop de aanzetten van de luchtboogstoelen. Tekening door Jan de Beyer, 1745 (Den Haag, Koninklijke Verzamelingen, MCS/177)

weerszijden van het middenschip (afb. 5). Hieruit volgt dat de zuidwaartse uitbouw niet alleen esthetisch wenselijk was, maar ook bouwkundig onontbeerlijk. De luchtbogen zouden in de toekomst immers het geprojecteerde stenen gewelf van het middenschip moeten schragen. Met andere woorden, zonder zuidelijke uitbouw kon het middenschip niet worden voltooid.

Twee varianten

Er zal dus een oplossing bedacht zijn voor de drie westelijke traveeën. Hoe zou deze oplossing eruit gezien kunnen hebben? Bestond er een mogelijkheid om de beoogde zuidwaartse uitbreiding te realiseren met behoud van de Heilig-Kruiskapel? Er dienen zich twee alternatieven aan.

Een van deze oplossingen zou kunnen zijn om alleen de noordelijke dwarsarm van deze kapel te laten afbreken. Er zou dan voldoende ruimte ontstaan voor een tweede zijbeuk over de hele lengte van het schip. Architectonisch zou dit de meest bevredigende oplossing bieden. Het probleem blijft dat voor de sloop nog altijd medewerking vereist was van het kapittel van Oudmunster.⁶ Een andere oplossing zou zijn om op de plaats van de geprojecteerde tweede zijbeuk drie kapellen te bouwen met de diepte van de geplande kapel naast de Zoudenbalchkapel. Deze diepte zou voldoende zijn om op de scheimuren de noodzakelijke luchtboogstoelen te plaatsen. De vorm van het schip zou er nog onregelmatiger door worden, maar in het geval dat de Heilig-Kruiskapel in zijn geheel moest blijven bestaan, was dit de enige optie.

Welke variant ook werd gekozen, de vraag is of een dergelijk, op de omstandigheden toegesneden plan van meet af aan in de bedoeling heeft gelegen, in de wetenschap dat er geen ruimte was voor volledige uitbouw. Of zouden deze plannen het gevolg

Afb. 5. Gezicht op de schipruïne vanuit het noordwesten in de richting van de zuidelijke kapellen. Duidelijk zichtbaar is de luchtboogstoel die op een gordelboog van de tweede zijbeuk rust. Het gedeelte van de luchtboogstoel rechts van het poortje correspondeert met de ‘daksteunen’ op de tekeningen van Jan de Beyer. Tekening door Herman Saffleven, 1674 (Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal, 28627)

zijn van een planwijziging, waarbij men aanvankelijk rekende op afbraak van de Heilig-Kruiskapel en later tot de conclusie kwam dat die afbraak niet haalbaar was? De gegevens die hier licht op zouden kunnen werpen zijn bijzonder schaars, maar uit de bewaard gebleven Dombouwrekeningen blijkt dat in 1491 of 1492, terwijl de bouw van het schip in volle gang was, vertegenwoordigers van het Domkapittel nog onderhandelingen voerden om de kapel in zijn geheel verplaatst te krijgen.⁷ Dit is de enige mij bekende schriftelijke bron waaruit blijkt dat het Domkapittel daadwerkelijk heeft aangestuurd op afbraak van de Heilig-Kruiskapel. Het zou erop kunnen wijzen dat oorspronkelijk inderdaad een volledige, regelmatige uitbouw van het schip ter plaatse van de Heilig-Kruiskapel was voorzien.

Het is niet bekend wanneer begonnen werd met de bouw van de wél gerealiseerde zuidelijke schipkapellen, waaronder de Zoudenbalchkapel met de terugspringende muuraanzet. Een bouwbegin lang na 1500 is in elk geval niet aannemelijk, want de kapellen werden in 1508 gewijd.⁸ Het veronderstelde stuklopen van de onderhandelingen tussen de twee buurkapittels over de verplaatsing van de Heilig-Kruiskapel en de naar aanleiding daarvan doorgevoerde planwijziging met betrekking tot het

schip zijn dus mogelijk te dateren tussen 1491/1492 en circa 1500. Het nieuwe ontwerp zou daarmee nog tot stand zijn gekomen onder Cornelis de Wael, dombouwmeester van 1476 tot 1505 en ontwerper van het schip.

Immuniteitsgrens

Een volledige of gedeeltelijke sloop van de Heilig-Kruiskapel zou overigens nog niet volstaan hebben voor verdere voltooiing van de Dom. Daarvoor was ook overdracht aan het Domkapittel nodig van de grond waarop de kapel stond, of op zijn minst de toestemming om op die grond te bouwen. Die behoorde immers van oudsher tot de immuniteit van Oudmunster. De twee kapittels op het Domplein kwamen voort uit de gemeenschap van geestelijken die Willibrord had gesticht binnen de overblijfselen van het Romeinse castellum ter plekke van het huidige Domplein. Uiterlijk in de tiende eeuw vond de opsplitsing van deze gemeenschap plaats in twee afzonderlijke kapittels met elk een eigen immuniteitsgebied.⁹ Een broederschapverband tussen de beide colleges bleef altijd bestaan, maar tegen het einde van de vijftiende eeuw leek, mede als gevolg van de bouwambities van de Dom, de onderlinge verstandhouding danig bekoeld te zijn. Over de oorsprong van de Heilig-Kruiskapel, die sta-in-de-weg ingeklemd tussen de Dom en de Sint-Salvator (de hoofdkerk van het kapittel van Oudmunster), bestaat allerm minst consensus.¹⁰ Over haar (latere) functie is daarentegen wel het een en ander bekend. De kapel speelde een rol in de liturgie van Oudmunster en diende onder meer als grafkapel voor belangrijke geestelijken van het kapittel. De proost van Oudmunster bezat het collatie-recht over de kapel, maar moest anderzijds voor het onderhoud zorg dragen.¹¹ In een oorkonde van 25 mei 1294, waarin de broederschap tussen beide kapittels werd vernieuwd, werden ook de rechten van Oudmunster ten aanzien van de kapel bevestigd, maar tegelijkertijd werd de mogelijkheid geopend voor hoge geestelijken van de Dom om er te worden begraven.¹² Verdere aanspraken schijnt het Domkapittel echter nooit op de kapel te hebben gemaakt.

De Heilig-Kruiskapel behoorde dus tot Oudmunster, maar hoe zat dat met de grond tussen de Dom en deze kapel? Waar liep de grens tussen de beide kapittels nu eigenlijk precies? En in hoeverre kon de Dom zijn bijgestelde bouwambities op eigen grondgebied verwezenlijken? Bestudering van de schriftelijke bronnen brengt ons tot het volgende beeld.¹³ Vanuit het westen sloot de immuniteitsgrens aan op de zuidwesthoek van de gerealiseerde zuidelijke schipzijbeuk van de Dom. Vanaf dit punt schijnt zij zuidwaarts afgebogen te zijn naar de Heilig-Kruiskapel, om haar loop langs de noordzijde van dit heiligdom te vervolgen. Waar de grens tussen Dom en kapel precies liep is echter niet te achterhalen. De relevante archiefstukken zijn moeilijk te interpreteren en geven geen eenduidig beeld. Bij de opgravingen op het Domplein in de twintigste eeuw is ter plaatse niets gevonden wat op het fundament van een grensmuur zou kunnen duiden, zoals dat wel het geval is ten zuidoosten van de Heilig-Kruiskapel. Overigens is juist ten noorden van het schip van de Heilig-Kruiskapel een deel van de bodem nooit onderzocht.¹⁴

Kort voor 1485 moest het consistorie van de Domproost het veld ruimen ten behoeve van de bouw van het schip. Misschien was de sloop nodig om het graven van de kuilen voor de zware pijlerfunderingen van het schip mogelijk te maken. Het consistorie bevond zich naast de Heilig-Kruiskapel, recht tegenover het naast de Domtoren gesitueerde bisschoppelijke consistoriegebouw, dus in feite precies daar waar de zuidelijke uitbouw van het schip gepland was (afb. 1). Het schijnt (gedeeltelijk?) op grond van Oudmunster te hebben gestaan.¹⁵ Dat althans een stukje van het beoogde bouwterrein tussen Dom en Heilig-Kruiskapel tot Oudmunster toebehoorde, lijkt dus aannemelijk. Uit bovenstaande blijkt echter ook dat het niet uitgesloten was om tot overeenstemming te komen over het gebruik van elkaars grond. Men zou dan ook verwachten dat de grond van Oudmunster die vrijkwam door de sloop van het consistorie ten behoeve van het schip, opnieuw voor derden beschikbaar zou kunnen komen, in dit geval het Domkapittel. Bovendien hadden er in het verleden al grenscorrecties en uitruil van grondstukken tussen de twee kapittels plaatsgevonden.¹⁶

Grensc conflict

In de praktijk verliep het allemaal niet zo soepel. Toen in 1485 de bouw van het schip aan de westzijde begon, ontstond er al gauw een geschil. Onder protest van de heren van Oudmunster werd de pijler op de zuidwesthoek van de eerste zijbeuk deels nog net op hun grondgebied opgetrokken. Verdere voortgang van de bouw wisten zij middels een juridische procedure te verhinderen.¹⁷ Ook hieruit blijkt dat uitbreiding naar het zuiden onmogelijk was zonder schending van het terrein van Oudmunster. Toch moet het Domkapittel lange tijd zeker zijn geweest van zijn zaak, want zoals we hebben gezien werd bij de gehele verdere bouw van de eerste zijbeuk gerekend op aansluiting naar het zuiden.

Afb. 6. Opgravingen op het Domplein. Het zuidelijke deel van de westmuur van het schip (donker) werd al in juli 1908 opgegraven. Tekening door W. Stoker in Het Utrechts Archief (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, objectnummer 56961)

Uit de beschikbare gegevens blijkt dat het Domkapittel aanvanke-lijk gewoon was begonnen te bouwen zonder dat er een over-eenkomst met de zuiderburen was bereikt. Dat wil niet zeggen dat zo’n overeenkomst bij voorbaat kansloos was, maar mis-schien zetten de heren van Oudmunster hoog in, in de weten-schap dat hun collega’s van de Dom er veel aan gelegen was hun kathedraal te kunnen voltooiën. Nog in 1507 beklagde het kapittel van Oudmunster zich erover dat er geen genoegdoening was gegeven voor de pijler op zijn grondgebied.¹⁸ Het ‘grens-conflict’ was toen dus nog altijd niet opgelost. Het had ook geen prioriteit, er viel nog genoeg te bouwen aan het schip en de oplossing kon nog wel even op zich laten wachten.

Ondertussen waren de spanningen echter wel opgelopen. De klacht van Oudmunster over uitblijvende genoegdoening stond namelijk niet op zichzelf. Tot ongenoegen van dat kapittel lieten de Domheren tegen de muren van de Heilig-Kruiskapel kalk bereiden, waardoor het gebouwtje vochtschade opliep. De Domfabriek had bovendien twee kalkloodsen gebouwd die met balken en ankers in de kapelmuur waren bevestigd. Hierbij waren een paar vensters afgedekt waardoor er minder licht in de kapel bin-nenviel.¹⁹ Met enig cynisme zou men een rancuneuze opzet van het Domkapittel kunnen vermoeden, ingegeven door de weinig coöperatieve houding van Oudmunster bij hun bouwproject. Zou-den de Domheren de ongewenste kapel bewust schade hebben willen toebrengen? Om hun pesterijen kracht bij te zetten, beweerd-en zij in reactie op de klachten van Oudmunster dat de kapel aan beide kapittels gezamenlijk toebehoorde omdat zij er allebei hun geestelijken mochten begraven, terwijl bovendien de collatie van de kapel (het recht om predikanten te benoemen) geen zaak was van het kapittel maar van de proost van Oudmunster.²⁰

Het is de vraag, gezien de opstelling van Oudmunster in het con-flict rondom de schippijler, of dat kapittel gemakkelijk te bewe-gen zou zijn tot de afbraak van de noordelijke dwarsarm van de Heilig-Kruiskapel en overdracht van de grond aan de Dom. Die optie komt in de archiefbronnen voor zover bekend ook niet voor. Nu het Domkapittel had besloten niet te wachten op de gewenste verplaatsing van de volledige kapel, zal het waar-schijnlijk ook niet zijn gaan speculeren op de afbraak van een deel daarvan.

Westelijke aansluiting

In 1908 werd het zuidelijke deel van de westmuur van het schip opgegraven door F.J. Nieuwenhuis (afb. 6).²¹ Aan het zuidelijk uiteinde van het fundament, precies ter plaatse van de pijler die rond 1485 deels op grond van Oudmunster moet zijn opgetrok-ken, bevindt zich nog een kleine aanzet naar het zuiden, niet in het verlengde van de westmuur maar iets ten oosten daarvan. Het lijkt geen logische plaats voor een steunbeer. De opgra-vingstekening suggereert een afgewerkt fundament dat niet ver-der doorloopt naar het zuiden. Toch is het opvallend dat, indien de zuidelijke schipkapellen doorgetrokken zouden worden naar het westen, juist bij deze aanzet de aansluiting op de westmuur zou plaatsvinden.

Vergelijken we de situatie met die aan de noordzijde, dan zien we dat daar het westelijke fundament van de geplande kapellen-

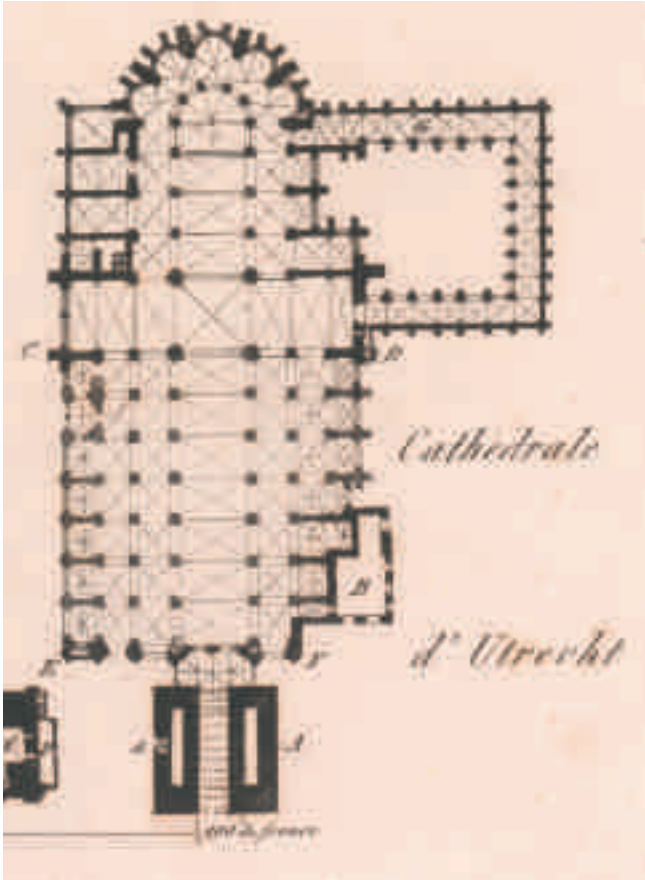
reeks duidelijk zwaarder is uitgevoerd dan dat van de twee zij-beuken. Terwijl in de westmuur van alle zijbeuken een diepe vensternis werd uitgespaard die bovengronds ook bekend is uit oude afbeeldingen, lijkt dat bij de noordwestelijke kapel niet het geval te zijn. Uiteraard ligt de (waarschijnlijk blind bedoelde) buitenmuur van de kapel desondanks in één lijn met die van de zijbeuken.

De aanzet in het fundament aan de zuidzijde vormt mogelijk de oplossing voor het grensconflict met Oudmunster. Een iets naar het oosten terugspringende westmuur, nog zwaar genoeg voor een kapel zonder westvenster. De grensmuur tussen beide kapitels moet in dat geval samengevallen zijn met de oude muur die vanaf de zuidwesthoek van het schip naar het zuiden liep (afb. 1). Het lijkt een interessante gedachte, maar deze hypothese wordt niet gestaafd door de tekening van De Beyer van Dom en Heilig-Kruiskapel vanuit het zuidwesten (afb. 3). Achter de grote schoorsteen van het huis tussen beide kerkgebouwen verrijst de zware westmuur van het schip zonder duidelijk te interpreteren sporen van afwerking, bijvoorbeeld door middel van hoekblok-ken. Als we De Beyer op dit punt mogen vertrouwen, moet de reden voor de onregelmatige fundering elders gezocht worden. Misschien is het uitstekende fundament nu juist op te vatten als de noordzijde van een volgende vensternis. Dat strookt ook beter met een datering van het aangepaste bouwplan na 1491/1492. De bestudering van de fundamenteopgraving blijkt daarmee helaas een dood spoor.

Christiaan Kramm

Het onderwerp van dit artikel bracht een interessante plattegrond en opstand van de Dom in herinnering, in 1823 vervaardigd door de jonge Utrechtse schilder en architect Christiaan Kramm en afgedrukt in Carl Friedrich von Wiebekings *Theoretisch-Practische Bürgerliche Baukunde* (afb. 7 en 8).²² Kramm maakte zijn plattegrond, inclusief een reconstructie van het schip, in een tijd dat enkele restanten van dat ingestorte bouwdeel nog overeind stonden, evenals de Heilig-Kruiskapel – beide werden pas enkele jaren later opgeruimd. Vreemd genoeg zijn deze afbeeldingen onbekend in de literatuur over het Domcomplex.²³

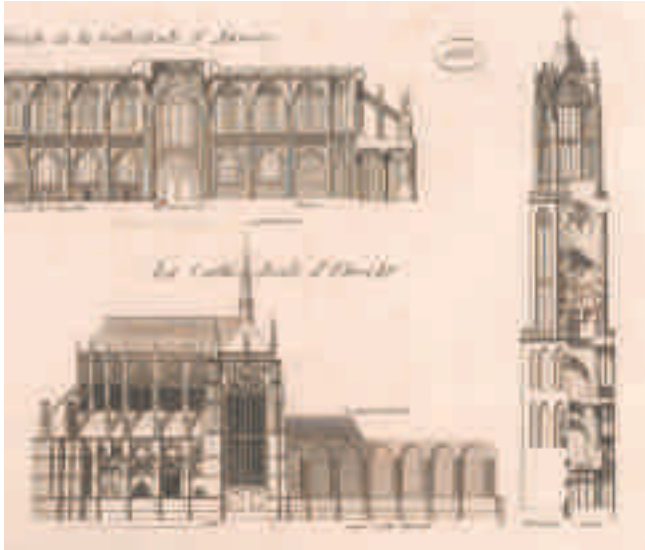
De plattegrond geeft een nooit gerealiseerde weergave van het voltooide schip, enigszins verwant aan de voorgestelde oplos-sing met de drie westelijke kapellen zonder tweede zijbeuk. Opvallend is dat bij Kramm de Heilig-Kruiskapel als het ware is ingekapseld door schipkapellen. Aangezien Kramms opstandte-kening de nodige ongerijmdheden en verzinsels te zien geeft, moet niet al te veel waarde gehecht worden aan de eigenzinnig-heden in de plattegrondreconstructie. Zo tekent hij de kapellen even diep als de tweede zijbeuk, hoewel daar in werkelijkheid geen ruimte voor was. De uitvoering zoals Kramm die weer-geeft, waarbij de muren van de Heilig-Kruiskapel deels zouden dienen als buitenmuren van de schipkapellen, is constructief nogal onwaarschijnlijk, al was het maar vanwege de relatief lich-te fundering van de Heilig-Kruiskapel. Maar interessant is dat Kramm zijn schipkapellen precies laat aansluiten op de door hem correct weergegeven muuraanzet tegen de westwand van de Zoudenbalchkapel, die hij uit eigen aanschouwing kende. Het is

Afb. 7. Plattegrond van de Dom. B = Heilig-Kruiskapel. Gravure naar een opmetingstekening van Christiaan Kramm, 1823 (C.F. von Wiebeking, *Theoretisch-Practische Bürgerliche Baukunde, deel 3* (atlas), München 1825, plaat 113. Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: OL 63-1196)

opvallend dat Kramm hier kapellen tekent in plaats van een tweede zijbeuk, terwijl hij kennelijk wel van mening was dat daarvoor ruimte was. Hij kon nog met eigen ogen de pijlers van de zuidelijke zijbeukarcade inspecteren, waarvan wij geen duidelijke afbeelding bezitten. Misschien waren hier wel de aan-zetten voor kapelzijmuren aanwezig. Dat zou dan echter weer strijdig zijn met de veronderstelling dat pas na 1491/1492 de planwijziging voor het schip werd doorgevoerd, want deze pijlers werden kort na 1485 opgericht.

Kwam Kramm tot zijn interpretatie op basis van veldsporen, aan-gevuld met fantasie, of heeft hij ook oudere, thans verloren bron-nen tot zijn beschikking gehad? Voor de reconstructie van de plat-tegrond van de noordelijke schipkapellen kreeg hij bijvoorbeeld toestemming de bekende serie ruinetekeningen van Herman Saft-leven thuis te bestuderen.²⁴ Kramm heeft de meest westelijke van de zuidelijke kapellen heel smal weergegeven en niet doorgetrok-ken tot aan de westgevel van het schip. Dit herinnert aan een oplossing die het grensconflict met Oudmunster uit de weg moest gaan. Constructief zou de oplossing op deze wijze uitgevoerd opnieuw niet wenselijk zijn. Ten slotte tekent Kramm ter plekke van de kapel naast de Zoudenbalchkapel een portaal. Zoals gezegd

Afb. 8. Opstand/doorsnede van de Dom vanuit het noorden. Gravure naar een opmetingstekening van Christiaan Kramm, 1823 (C.F. von Wiebeking, *Theoretisch-Practische Bürgerliche Baukunde, deel 3* (atlas), München 1825, plaat 120. Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: OL 63-1196)

kende Kramm de benedenzone van de hier besproken muuraanzet en hij kan daaruit de juiste bouwkundige conclusie hebben getrok-ken. Toch lijkt een groot portaal op deze plaats niet waarschijn-lijk.²⁵ Samenvattend kan worden gezegd dat Kramms reconstruc-tie boeiende elementen bevat die deels wellicht in de juiste rich-ting wijzen, maar als geheel onbetrouwbaar is.

Eén auteur na Kramm blijkt zich bewust geweest te zijn van de muuraanzet aan de Zoudenbalchkapel, Th. Haakma Wagenaar. Dit blijkt uit een door hem gepubliceerde plattegrond met twee doorsneden van het verdwenen schip, waarop hij de omtrek van een aangepast zuidelijk bouwplan heeft aangegeven, uitgaande van de muuraanzet tegen de Zoudenbalchkapel.²⁶ Haakma Wagenaar opteerde voor een tweede schipzijbeuk, zonder op de kwestie in te gaan. Hij verkeerde echter ten onrechte in de ver-onderstelling dat de noordelijke dwarsarm van de Heilig-Kruis-kapel vóór de bouw van het schip al verdwenen was.²⁷ De schet-sen die Cornelis van Hardenbergh tijdens de afbraak van de kapel in 1826 maakte, bewijzen dat de dwarsarm tot dat moment heeft bestaan (afb. 9).

Conclusie

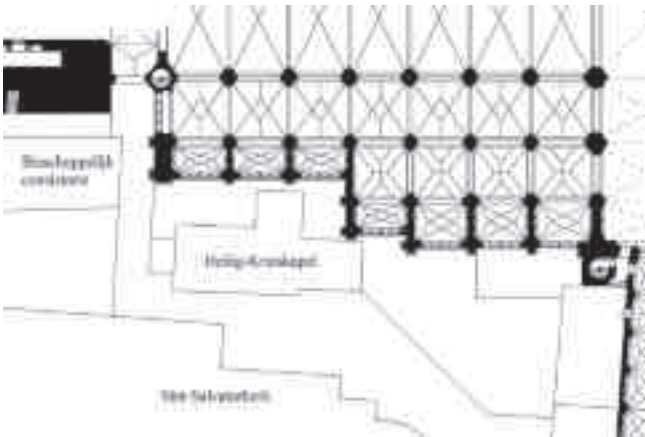
In 1510 trok de Domfabriek een nieuwe bouwloods op tegen de reeds gerealiseerde zuidelijke zijbeuk, waaruit blijkt dat de ver-dere uitbouw aan deze kant toen weliswaar gepland, maar nog altijd niet aanstaande was.²⁸ Tot de daadwerkelijke verwezenlij-king van de vier zuidelijke traveeën is het uiteindelijk niet geko-men. Bij de opgravingen ter plekke op het Domplein zijn zelfs nergens funderingsresten aangetroffen die hiermee in verband kunnen worden gebracht.²⁹

Uitstel werd in feite al bij het begin van de bouw rond 1485 afgedwongen door het kapittel van Oudmunster, dat niet accep-

Afb. 9. De Heilig-Kruiskapel vanuit het noordoosten tijdens de afbraak. Het koor (links) is al gesloopt. Het schuin naar voren stekende bouwdeel is de noordelijke dwarsarm. Schets van Cornelis van Hardenbergh, 1826 (Het Utrechts Archief, collectie beeldmateriaal, 37547)

teerde dat het Domkapittel zijn kathedraal zonder schadeloosstelling zou uitbreiden op hun grondgebied. Deze tegenslag vormde voor het Domkapittel in eerste instantie geen aanleiding zijn plannen te herzien. De aanwezigheid van de Heilig-Kruiskapel betekende een veel groter struikelblok. Het leidde er uiteindelijk toe dat het Domkapittel een alternatief bouwplan ontwikkelde dat het voor reëel uitvoerbaar hield, want bij de bouw van de Zoudenbalchkapel werd hiervoor de aanzet gegeven. De doorslaggevende reden voor het uiteindelijke afstel van de bouw kan dan mede gelegen hebben in de fasering van de totstandkoming van het schip. De schipkapellen zouden in vier etappes gerealiseerd worden: eerst de drie oostelijke aan de noordzijde, daarna de corresponderende aan de zuidzijde, vervolgens werd een begin gemaakt met de vier westelijke aan de noordzijde, maar deze werden nooit voltooid.³⁰ De zuidzijde zou dan eenvoudigweg nog niet aan de beurt zijn gekomen toen de inkomstenbronnen van het Domkapittel rond 1525 vrij plotseling opdroogden.

Afb. 10. Hypothetische reconstructie van de geplande zuidelijke helft van het schip. Tekening door de auteur uitgaande van de plattegrond in E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Den Haag 1965, fig. 24

Op grond van de verzamelde gegevens is helaas niet met zekerheid vast te stellen welke variant van het alternatieve plan het Domkapittel voor ogen had voor voltooiing van de zuidkant van het schip. Wel is het mogelijk een reconstructieplattegrond te maken van het aangepaste ontwerp zoals dat tussen 1491 en circa 1500 kan zijn ontstaan, in dit geval uitgaande van de variant met ondiepe kapellen (afb. 10). De afbraak in 1847 van de Zoudenbalchkapel met de terugspringende buitenmuuraanzet is er de oorzaak van dat een dergelijke bouwkundige oplossing nooit is vermoed in de tijd dat men de bouwgeschiedenis van de Dom begon te bestuderen. Het blijft desondanks opmerkelijk hoe één veronachtzaamde muuraanzet kan leiden tot een hypothetische reconstructie van het middeleeuwse ontwerp. Een ontwerp dat getuigt van realiteitszin en improvisatievermogen, maar waarbij het woekeren was met de ruimte.

Noten

- De Stichting Voorbereiding Herbouw Schip Domkerk ontwikkelt een plan om het schip op authentieke wijze te herbouwen.
- Het Utrechts Archief (HUA), Topografische atlas, Hv 27 (A); HUA, Topografische atlas, Hc 27; HUA, Topografische atlas, Hc 28.
- E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Den Haag 1965. Hun beschrijving van het verdwenen schip op pagina's 332 tot 336 is op bepaalde punten bovendien achterhaald en onjuist. Ook andere werken bleken onbruikbaar voor deze studie; ik noem hier slechts F.J. Nieuwenhuis, *De Dom te Utrecht*, Den Haag 1902; S. Muller Fz., *Het schip van den Dom van Utrecht (ingestort in 1674)*, Den Haag 1905; S. Muller Fz., *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906; W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht*, Maarssen 1981.
- Ook de middenmontant van een geplande blinde tracering in deze nis lijkt afgebeeld te zijn. De dagkanten van de nis zijn ook op de in noot 1 genoemde plattegronden af te lezen.
- Het kapittel van Oudmunster volhardde in zijn recht van overpad tussen Domkerk en -toren, waardoor beide bouwdelen op maaiveldniveau niet op elkaar konden aansluiten.
- De mogelijkheid van deze variant ontstond tijdens een gesprek met de heer F. Kipp, bouwhistoricus van de gemeente Utrecht, op 24 januari 2012 naar aanleiding van het onderwerp van dit artikel. De zuidelijke dwarsarm van de Heilig-Kruiskapel was al in een eerder stadium (veertiende eeuw?) verdwenen.
- N.B. Tenhaeff en W. Jappe Alberts, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, deel II, stuk 2, 's-Gravenhage 1969, 334: 'Item solvi cuidam nuncio misso in Gorinchem ex commissione dominorum apud magistrum Iohannem Marschinck ad consulendum super structura capelle sancte Crucis ad alium locum ponende.' De bouwtekeningen van de Dom maken nog enkele keren melding van onderhandelingen met Oudmunster aangaande de Dombouw, zie dezelfde bron, 132 (rekeningen over 1484/1485) en 238 (1487/1488). Vroom 1981 (noot 3), 241 betreft deze posten op de nagestreefde verplaatsing van de Heilig-Kruiskapel, maar de onderhandelingen kunnen evengoed betrekking hebben op de verderop ter sprake gebrachte kwestie rond een schippijler.
- A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting,*

decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal, Utrecht 2011, 16. De dateringen van de zuidelijke schipkapellen in eerdere publicaties, waaronder Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 3), 343, lopen uiteen en zijn onbetrouwbaar.

- Zie hierover K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*, Zutphen 2002, 168-175.
- De discussie over de oorsprong van de kapel doet voor het onderwerp van dit artikel niet ter zake. Verwezen wordt onder meer naar de bijdragen van H.L. de Groot, R. Rijntjes en C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn naar aanleiding van de hernieuwde opgraving van de Heilig-Kruiskapel in 1993 in het themanummer over het Domein van *Bulletin KNOB* 93 (1994) 4/5, en verder naar de bijdragen van C. van Rooijen in *Bulletin KNOB* 99 (2000) 3, 62-68, en van C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn in *Bulletin KNOB* 107 (2008) 3, 81-89.
- Zie verder C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht 1995, 49-51 en B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen 1997, 503.
- S. Muller Fzn e.a. (red.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, V, Utrecht 1959, nr. 2631.
- Zie over deze materie M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, Utrecht 1994, 165-171. De heer De Bruijn wees mij op verschillende archiefstukken en was mij behulpzaam bij de interpretatie ervan, waarvoor ik hem veel dank verschuldigd ben.
- Met veel dank aan de heer H. Wynia, archeoloog van de gemeente Utrecht, die mij behulpzaam was bij het duiden van de oorspronkelijke opgravingstekeningen. Publicaties over opgravingen op het Domein bleken onbruikbaar, omdat zij nauwelijks aandacht schenken aan de laat-Middeleeuwse situatie.
- A. de Groot, 'Een droom van een Dom. De Dom van Adelbold II, bisschop van Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht*, Utrecht 1998, 23; De Groot 2011 (noot 8), 167; bron: HUA, 216, Domkapittel, inv. nr. 570: '[...] quod fuit quondam consistorium domini prepositi et archidiaconi Traiectensis circa capellam Sancte Crucis in opposito consistorii episcopalis et illo consistorio prepositus et archidiaconus Traiectensis et suus officialis pro tempore pacifice usi sunt in sua iurisdictione exercenda, absque contradictione quacunq[ue] prefatorum dominorum sancti Salvatoris [...]'
- Ter voorbereiding van de bouw van de Domtoren werd in 1320 de grens van een perceel van Oudmunster ten noorden van het bouwterrein aangepast; in 1399 kreeg het Domkapittel hetzelfde perceel door ruil in eigendom; zie De Bruijn 1994 (noot 13), 158-163.
- HUA, 216, Domkapittel, inv. nr. 570: 'certam columnam et murum ecclesie sue iuxta cratem ecclesie sancti Salvatoris, ex opposito consistorii domini reverendissimi Traiectensis'; 'Doe die heren vanden doem lieten leggen die pleern mit die muyr bi onsen roester, so meyster Reyneer, vice decanus, nunciavit eis novum opus tandem [...]'
- HUA, 216, Domkapittel, inv. nr. 570.
- HUA, 223, Oudmunster, inv. nr. 467; zie ook Broer en De Bruijn 1995 (noot 11), 52-53.
- HUA, 216, Domkapittel, inv. nr. 570; zie ook De Bruijn 1994 (noot 13), 168.
- Zie over deze opgraving S. Muller Fz., 'Het schip van den Dom van Utrecht', *Bouwkunst. Tweemaandelijksch Tijdschrift* 1 (1909), 160-167.
- C.F. von Wiebeking, *Theoretisch-Practische Bürgerliche Baukunde*, deel 3 (atlas), München 1825, plaat 113 en 120. Over het auteurschap

van Christiaan Kramm (1797-1875) zie J.J.F. Wap, 'Levensberigt van den schrijver' in: C. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd*, Amsterdam 1857, 3-4.

- De afbeeldingen blijken niet geheel onbekend in de kunsthistorische literatuur in ruimere zin. Ze zijn eerder afgedrukt bij T. Boersma, "Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzo hopen te zien herleven". Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunst-onderwijs en het 'Gotische Architectuur-teekenen' aan de Utrechtse 'Stadsscholen voor Teeken- en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluisteen. Bulletin van het Cuypers Genootschap* 5 (1989), 83-113. Boersma behandelt ook de totstandkoming van deze tekeningen, die indirect geleid hebben tot de eerste grootschalige herstelwerkzaamheden aan de Dom.
- Kramm 1857 (noot 22), 1436-1437. Saftleven maakte kort na de instorting van het schip in 1674 een serie documentaire tekeningen van de ruïne.
- Mondelinge mededeling op 8 februari 2012 van de heer A. de Groot, die ik voor deze en andere aanwijzingen zeer erkentelijk ben.
- Restauratie vijf hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht, Jaarverslag 3*, 1973/1974, 50 (afb.) en 51 (bijschrift). Th. Haakma Wagenaar (1908-1986) noemde deze planwijziging ook in een nooit gepubliceerde monografie over de Dom. Zijn zoon, de heer W. Haakma Wagenaar, liet mij het manuscript uit de nalatenschap van zijn vader inzien en wees mij op de tekening in het jaarverslag, waarvoor ik hem bijzonder erkentelijk ben.
- Th. Haakma Wagenaar, *Cursus kennisoverdracht - Dom*, s.l. [Utrecht] 1978-1980, 65.
- De Groot 2011 (noot 8), 168.
- Dat valt op te maken uit A.E. van Giffen e.a., *Opgravingen op het Domein te Utrecht, wetenschappelijke verslagen*, deel I en II, Haarlem 1934. De fundering van de muuraanzet tegen de Zoudenbalchkapel is wel teruggevonden.
- Deze bouwvolgorde van de oostelijke schipkapellen volgens De Groot 2011 (noot 8), 89. In 1517 zou zijn begonnen aan de vier noordwestelijke kapellen met aansluitende zijbeukvakken volgens Haslinghuis en Peeters 1965 (noot 3), 176.

Schenkingen van gebrandschilderde glazen in Holland in de zestiende en zeventiende eeuw

Ontwikkelingen in argumenten en methoden

Simon Groenveld

In of omtrent 1556 schreven de burgemeesters en kerkmeesters van Gouda een brief aan de edelman Filips de Ligne, ‘een vande principael Hollantsche vassaellen ende heeren’.¹ Die kwalificatie was terecht: in 1555 stond heer Filips op een lijst van de aanzienlijkste Hollanders op de vijfde plaats², vooral omdat hij van zijn moeder Maria van Wassenauer de hele streek tussen Den Haag, de Vliet en de Oude Rijn had geërfd.³ Daartoe behoorde ook ‘binnen die selfve steede vanden Gouwe zeeckere [...] toll up die doervaert aldaer’, de lucratieve Gouwetol aan de Hollandse hoofdverkeersroute over water tussen de Maas en het IJ, die in Gouda werd geïnd.⁴

De Gouwenaren meldten Filips dat in 1552 door blikseminslag hun Sint Janskerk was uitgebrand en dat zij wegens stagnatie van de stedelijke economie onvoldoende middelen hadden voor herstel. Maar verschillende aanzienlijken bleken bereid de kerk weer te voorzien van gebrandschilderde ramen. Zou Filips dat ook willen doen ‘tot Goeds eerre ende uwer Mogender ewige memorie, Duende midtsdien een zonderlinck werck vande caritaten, blivende wederomme zij suppliantten [= vragers] verobli-geert den Heerre almachtich voer uwe Mogender prosperite ende welvaert te bidden’?

Afb. 1. Dirck Crabeth, *Filippus predikend, genezend en dopend* (detail, 1559). Te midden van invaliden die op genezing hopen bevindt zich rechts, in harnas, de schenker Filips de Ligne. St. Janskerk, Gouda, glas 24 (foto S. Groenveld, bewerking, evenals van volgende foto's, K. van der Veer)

Filips de Ligne reageerde positief, zodat in 1559-1561 zijn glas, thans glas 24, door Dirck Crabeth kon worden vervaardigd. Het thema ervan was actueel voor hemzelf: *Filippus* – de diaken, De Lignes beschermheilige – *predikend, genezend en dopend in Samaria*. Deze spreekt er tot een aantal invaliden, die op genezing hopen. Tussen hen bevindt zich ook de geharnaste De Ligne: hijzelf was invalide geworden door een oorlogsverwonding in 1558 (afb. 1).⁵

Een brief zoals deze, nog van vóór de officiële invoering van de Kerkhervorming, is zelden bewaard. Zij demonstreert dat deze glasschenking op verzoek gebeurde en werd beschouwd als een daad van liefdadigheid. Werden zulke verzoeken toen vaker gedaan? En alleen aan individuele aanzienlijken? Steeds met dezelfde motiveringen? En veranderden na de Reformatie zowel methoden als argumenten?

Prereformatorische gebruiken: schenkers en schenkingen

In de Noordelijke Nederlanden komen vanaf eind veertiende eeuw sporen voor van schenkingen van gebrandschilderde glazen. Bij nieuwbouw, herbouw of uitbreiding van een bouwwerk werden die geplaatst door de bouwheer zelf, of als geschenk door relaties van veraf of dichtbij. Internationaal was dit niet vroeg: in Frankrijk en Engeland zijn al gegevens van twee eeuwen eerder bekend.⁶ Het ging om plaatsingen in allerlei gebouwen zoals kloosters en kerken, wereldlijke openbare gebouwen en particuliere behuizingen, en om glazen van heel verschillende aard. Ramen in kerkgebouwen en kloosters, overwegend figuratief van karakter, hadden een didactische inslag. Zij toonden de kijker elementen uit de kerkleer of de kerkgeschiedenis die aanzetten tot devotie of vrome navolging. Een liturgische functie hadden zij niet. Vensters in overheidsgebouwen demonstreerden de taken van het bestuur en stimuleerden de toeschouwers tot volgzzaamheid. Absoluut waren de grenzen tussen zulke categorieën van glazen echter niet.

De financiers van de glazen behoorden tot de drie standen: geestelijkheid, adel en burgerij. Geestelijken traden in deze zowel individueel als collectief op. De Utrechtse bisschop Joris of George van Egmont, onder wiens geestelijk gezag tot 1559 ook het graafschap Holland viel, schonk bijvoorbeeld aan dertien kerken een glas.⁷ Zo gaf hij de Goudse Sint Janskerk glas 15, *De Doop van Jezus door Johannes de Doper*, gerealiseerd

Afb. 2. Dirck Crabeth, *De kanunniken van het kapittel van Sint Marie van de Haagse Hofkapel, schenkers van het 'Maaghdeglass', voorstellende de Annunciatie, in de Grote of St. Jacobskerk van Den Haag (detail, 1541)* (foto S. Groenveld)

door Dirck Crabeth in 1555-1556.⁸ Glas 12 in de Sint Jan, *De Aanbidding van de Herders* door Wouter Crabeth (1563-1564), werd echter vervaardigd in opdracht van een collectief, het Utrechtse kapittel van Oudmunster. De dertien kanunniken daarvan zijn, evenals de bisschop op zijn glas, afgebeeld in het onderste gedeelte, het schenkersdeel. Gewoonlijk staan hun familiewapens daarbij, soms zijn die echter in de top van het glas te zien (afb. 2).⁹

Edelen traden als schenkers op omdat zij, zoals Filips de Ligne, goederen hadden in de stad of haar directe omgeving, of een heerlijkheid waarin gebouwen begunstiging behoefden. Onder hen waren de allerhoogsten, in Holland de graven. Gouda heeft met glas 7, *De Inwijding van de Tempel door Salomo en het Laatste Avondmaal*, een schenking door de laatste graaf, Filips II, beter bekend bij zijn hoogste titel: koning van Aragon en Castilië in Spanje. Dit venster werd ontworpen en uitgevoerd door Dirck Crabeth in 1556.¹⁰ Filips' voorganger, Karel V, gaf de Grote Kerk in Den Haag in 1540 na een brand een glas en een nieuwe luidklok (afb. 3).¹¹

Ten slotte schenkingen door burgers, vooral door leden van de lokale elite. Voor de Sint Laurenskerk in Alkmaar werd in 1516 een venster betaald door de familie van de aanzienlijke Claes Corf (gestorven in 1507), die in dezelfde kerk ook een eigen kapel had.¹² In Gouda staan op glas 9, *De Aankondiging van de Geboorte van Johannes de Doper* (1561), de opdrachtgever, zijn vrouw en zijn vier kinderen bijeen: Dirck Cornelisz. van Hensbeek (gest. 1569), jarenlang lid van het Goudse stadsbestuur. Achter hen figureert een aantal weeskinderen, wegens charitas door Van Hensbeek aan het Heilige Geestweeshuis in Gouda.¹³ Burgers gaven ook collectief glazen: als bestuurders van een hoogheemraadschap, als stedelijke magistraat, als gilde onder meer.¹⁴ Het Haarlemse kleermakersgilde schonk in 1428 een glas in de Sint Bavo, en het koopliedengilde één in 1438.¹⁵ Stadsbesturen gaven opdrachten voor glazen in kerken en kloos-

Afb. 3. Dirck Crabeth, *Keizer Karel V in aanbidding voor Maria met Christuskind, die met haar voet de duivel in bedwang houdt* (1547). Het schenkersdeel van dit glas, met de wapens van Karels kwartieren, is bij restauratie in 1914 nieuw aangebracht. Grote of St. Jacobskerk, Den Haag (foto S. Groenveld)

ters in de eigen stad en daarbuiten. In 1541, toen vijf grote en zes kleine Hollandse steden aan de verbrande Haagse Grote Kerk reeds een raam hadden toegezegd, werd Leiden als een van de ‘principaelste’ steden van het gewest gemaand om niet achter te blijven, een aanmaning waaraan het gehoor gaf.¹⁶ En Haarlem schonk in 1552 het plaatselijke Zijklooster voor zijn verbouwde refter ‘een nyeuw, schoon, heerlick glas [...] tot eer en chyragie [versiering, verfraaiing]’ van die ruimte. Ook werden huizen van particuliere relaties niet vergeten. Zo gaf het Haarlemse stadsbestuur in 1532 meester Aert van der Goes junior, die als jurist stadszaken behartigde bij de Grote Raad van Mechelen, een glas in zijn Mechelse huis.¹⁷

Manieren van handelen

Ook de manieren waarop glascheningen tot stand kwamen en verliepen toonden nogal wat verschillen. Dat gold meteen al voor het initiatief tot een opdracht. Beperken wij ons tot de kerkgebouwen, voornamelijk parochiekerken. Zulke kerken werden onderhouden uit fondsen, de ‘kerkfabriek’, die sinds de late Middeleeuwen werden beheerd door enkele kerkmeesters uit de kring der parochianen.¹⁸ In de zestiende eeuw liepen de inkomsten van zulke kerkfabrieken nogal terug. Werd dus het kerkgebouw beschadigd, dan was er voor herstel dikwijls onvoldoende geld. De kerkmeesters zochten dan lokaal naar aanvullende financiën. Zij vroegen de magistraat om steun en hielden collecten onder de bevolking. Of zij organiseerden loterijen, waarvoor de loten in de wijde omtrek werden verkocht.¹⁹ Bovendien klopten zij aan bij andere potentiële gevers, dichtbij en veraf. Soms vroegen zij de eigen magistraat, waarmee zij vaak nauwe persoonlijke banden hadden, om daartoe samen actie te ondernemen. Zo schreven de Gouwenaars samen met de burgemeesters Filips de Ligne aan.

Nog hogere tussenpersonen werden ingezet voor toegang tot de hoogstegeplaatste tijdgenoten. De Gouwenaars deden dit voor de beglazing van de kooromgang van hun verbrande Sint Jan. Op 29 oktober 1553 reisde een delegatie onder leiding van burgemeester Gijsbert Jan Martensz. naar Utrecht. Zij beoogde via mr. Hermanus Lethmaet, deken van het kapittel van Sint Marie, vicaris-generaal van de bisschop en Gouwenaar van geboorte, de hoogste geestelijken van het bisdom voor glazen te benaderen. Vooraf liet zij al een iconografisch programma opstellen dat bewaard is gebleven. Zij wilde demonstreren, hoezeer de eigen Goudse patroonheilige, Johannes de Doper, de directe voorloper van Christus zelf was. Dus werden parallelle episoden uit beider leven in afwisseling afgebeeld. Dirck en Wouter Crabeth, die het programma grotendeels zouden uitvoeren, hadden reeds voor afzonderlijke glazen ontwerpen, *vidimussen* [=wij hebben gezien], gemaakt om direct te kunnen tonen. De Utrechtse heren hoefden alleen nog maar te kiezen, en deden dat (afb. 4).²⁰

Op een verwante manier werden ook de landsvorsten benaderd. In juni 1563 verzochten de magistraten van het Gelderse Harderwijk hun stadhouder Karel van Brimeu, om Filips II via diens halfzuster, landvoogdes Margeretha van Parma, een glas te vragen.²¹ De burgemeesters van Alkmaar hadden al eerder, in 1519, via Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten, van 1522-1540

Afb. 4. Lambert van Noort, Digman Meynaert en Hans Scrivers, Herman Lethmaet (links), schenker van het glas *De geboorte van Johannes de Doper* (detail, 1562). St. Janskerk, Gouda, glas 11 (foto S. Groenveld)

stadhouder van Holland, Karel V en landvoogdes Margaretha van Oostenrijk voor hun Sint Laurenskerk benaderd.²² En voor het glas van Filips II in de Goudse Sint Jan is vrijwel zeker via Hermanus Lethmaet, die wij hiervoor al ontmoetten, bemiddeling ingeroepen van Viglius van Aytta, de voorzitter van de Geheime Raad en de Raad van State in Brussel.²³ Maar succes bleek niet altijd verzekerd: de Alkmaarders kregen bijvoorbeeld de beoogde glazen niet.

Bij de Goudse expeditie naar Utrecht lag het initiatief dus bij de kerkmeesters. Zij stelden de thematiek vast, waren de opdrachtgevers en betaalden de glazeniers. De Utrechtse geestelijken waren ‘slechts’ schenkers die alleen geld inbrachten.²⁴ Zo kon het ook bij vorsten gaan, die dan de opbrengst van bepaalde belastingen beschikbaar stelden. Anders ging het bij ‘eigenkerken’ van een geestelijke instelling zoals een kapittel of een abdij. Deze waren meestal door de instelling zelf gesticht of geïncorporeerd, de benoeming van de pastoor berustte dan bij die instelling. Zij ‘had het patronaatsrecht’, evenals het beheer van fondsen waaruit de pastoor werd onderhouden, de pastoriegoederen. Daarnaast beschikte zij bij zulke kerken over goederen waaruit zij zelf inkomsten putte, bijvoorbeeld tienden van de opbrengst van de gronden. Ingeval van reparaties aan zo’n gebouw voelde de instelling zich direct betrokken en nam zij het initiatief. Zelfs gaf zij glasvensters om te demonstreren, dat zij in deze omgeving het tiendrecht bezat.²⁵

Vergelijkbaar traden edelen op voor kerken in hun heerlijkheden. Zij hadden er het patronaatsrecht en beheerden sommige kerkelijke goederen. Bovendien hadden zij dikwijls een per-

soonlijke band met zo’n kerk. Zij namen er deel aan de ceremoniën, hun voorouders lagen er begraven, hun kinderen waren er gedoopt, zijzelf waren er getrouwd en zouden er ook worden bijgezet.²⁶ Dus was het ‘costumelic’ [gebruikelijk], schreef men in 1421 op Voorne, dat bij nieuwbouw of vergroting van zo’n kerk ‘mijn ghenedighe heer in der eeren Goods een glas daertoe pleecht te gheven’.²⁷ Stadsbesturen handelden verwant. Haarlemse glasscheningen, die wij al tegenkwamen, waren deels resultaat van eigen initiatief, deels antwoord op verzoeken van elders. Maar anders dan de Utrechtse kapittels stelden de magistraten meestal zelf het thema van de afbeelding vast, gaven zij zelf een glazenier opdracht en betaalden zij deze zelf, rechtstreeks.²⁸ Soms lagen dus initiatief, opdracht en financiering in één hand, andere keren waren zij over verschillende personen verspreid.²⁹

Motieven

Wat bewoog deze prereformatorische aanzienlijken om, actief of passief, zulke broze objecten als gebrandschilderde ramen te laten realiseren?

Voor kerkelijke gebouwen gold een geestelijke motivering. Uitgangspunt was de leer van de Kerk van Rome, ook al leidde kritiek erop naar de Kerkhervorming. Vóór 1573 waren reformatorische stromingen in Holland van overheidswege verboden. Rome legde stevig accent op de goede-werkenleer. Zonden moesten worden gevolgd door berouw en vergeving, en die weer door goede werken of gebeden. Zo’n goed werk kon de toekomstige gang naar de hemel bespoedigen, ja zelfs verzekeren. Hiertoe behoorde het verrichten van charitas, onder meer door het doen van één of meer ‘werken van barmhartigheid’ zoals bijvoorbeeld het kleden van schamele medemensen, het voeden van hongerigen, en het verzorgen van zieken. Rijken vertaalden dit in de stichting van gasthuizen, weeshuizen of hofjes voor bejaarden (afb. 5).³⁰

Ook een glasraamschenking werd tot de charitas gerekend, zoals

aan Filips de Ligne werd geschreven. De voorstelling op het glas stimuleerde immers de kerkganger tot navolging van getoonde devotie. Daarom konden de schenkers rekenen op dank van de ontvangers en op geestelijke tegenprestaties. Kloosterzusters baden op vaste momenten voor hun welzijn. Leken in de kerken gedachten de goede gevers, die ze steeds zagen, al evenzeer in hun gebeden. Wat aan De Ligne werd beloofd, was inderdaad realiteit.³¹

Hier kwam een glasschenking als vorm van boetedoening dichtbij. In 1492 werd de Haarlemse schout Nicolaes van Ruyven tijdens de ‘opstand van het Kaas- en Broodvolk’ doodgeslagen. De landvoogd Albrecht van Saksen onderdrukte de revolte en strafte de schuldigen, waaronder de steden Haarlem en Alkmaar. Deze moesten ieder 200 gulden bijeenbrengen voor glazen in de Sint Bavo en de Sint Laurens, waarop de vermoorde schout geknield stond afgebeeld. Een politieke en juridische autoriteit initieerde dus een glasopdracht. Een tekst in beide glazen hield het misdrijf in eeuwige gedachtenis, gaf de kijker een les en zette hem aan tot bidden voor Van Ruyvens zieleheil.³²

Kerkglazen bevatten dus ook andere dan zuiver religieuze boodschappen. Abstract, godsdienstig en politiek waren soms diegene, waarin machthebbers hun gezag legitimeerden. Het Goudse glas 7, geschonken door Filips II, toont de wettigheid van de macht van zonen van grote vaders. Die wettigheid wordt samengevat in Christus’ uitspraak tegen de apostel Filippus, en tegelijk tegen diens naamgenoot, de schenker: ‘Philippe, qui videt me, videt et Patrem’, wie mij ziet, ziet ook de Vader.³³ Filips II presenteert zich hier, zoals staat in de cartouche³⁴, als de wettige opvolger van Karel V. Tegelijk spiegelt hij zich aan de oudtestamentische koning Salomo, ook op het glas aanwezig. Deze had zijn Godgeliefde vader David opgevolgd. Maar Salomo is hier de mindere van Christus, de derde zoon in het glas: de Zoon van Godzelf. Zie Gods eigen woorden in Christus’ nimbus: ‘Ecce plusquam Salomon heic’, zie, meer dan Salomo is hier. Filips II, de tweede Salomo, demonstreert daarmee dat hij zijn gezag via Christus de Zoon, die hij direct aanziet, aan God de Vader ont-

Afb. 5. Lambert van Noort en Digman Meynaert, Dirck Cornelisz. van Hensbeeck met zijn vrouw en kinderen als schenkers van het glas *De aankondiging van de geboorte van Johannes de Doper*. Achter hen (links) Goudse weeskinderen (detail, 1561). St. Janskerk, Gouda, glas 9 (foto S. Groenveld)

Afb. 6. Dirck Crabeth, *Filips II, schenker van De wijding van de Tempel van Salomo en het laatste Avondmaal, samen met zijn tweede echtgenote Mary Tudor van Engeland (detail, 1557). St. Janskerk, Gouda, glas 7 (foto S. Groenveld)*

leent. Zijn devote houding versterkt dit beeld, evenals de symbolen van zijn waardigheid, scepter, zwaard en kroon, en de aanwezigheid van twee allegorische figuren, de kardinale deugden Temperantia (Matigheid) en Justitia (Gerechtigheid), en de wapens van zijn vele gebieden (afb. 6).³⁵ Intussen leidden ook materiële argumenten tot financiering van glazen en keuzes voor de inhoud ervan. Dat gold niet alleen bij leken, maar ook voor een kapittel dat ermee zijn tiendrecht demonstreerde³⁶, of dat, zoals het Utrechtse Domkapittel in 1555-1556, aan Gouda een venster weigerde omdat het jarenlang de Sint Maartensbelasting niet betaalde.³⁷ Materiëel is ook in de Goudse brief aan Filips de Ligne de verwijzing naar Filips’ hoge inkomsten uit de Gouwetol. Op grond daarvan mocht Gouda wel een schenking verwachten. Was zoiets al niet in 1421 in Voorne verwoord? Verwante verplichtingen, nu eerder sociale, bestonden er voor steden. Dat bewees Alkmaar toen het, in 1565, voor het nieuwe Haagse raadhuis twee glazen schonk, ‘gelijk andere cleyne ende groote steden gedaen hebben’. Alkmaar kon net zo min achterblijven als Leiden in 1541 bij de beglazing van de Haagse Grote Kerk.³⁸ Vooral sommige stadsbesturen hadden zeer materiële oogmerken. Haarlem was daarin heel duidelijk. Soms bekostigde het bijbelse voorstellingen, zoals in 1561 in ‘een schoon, constich glas met de historie van St. Jan den Dooper’ voor de Commanderie van Sint Jan ter plaatse. De commandeur koos het thema, de stad betaalde rechtstreeks de glazenier Willem Willemsz. Thybaut. Maar dé reden ervoor was, dat het klooster herhaaldelijk onderdak bood aan hoge gasten van het stadsbestuur. Daarvoor had het ook al in 1549 een glas gekregen, met het stadswapen.³⁹ Maar in 1518 had Haarlem aan Edam een glas geschonken ‘vol heiligen en kardinalen’, en een afbeelding van de manier waarop

Afb. 7. Isaac Claesz. van Swanenburg, Dirck Jansz. Verheyden en Dirck Reiniersz. van Douwe, *Het ontzet van Leiden: ondergelopen land, verwoeste en in brand gestoken gebouwen en oorlogvoerenden (detail, 1604). St. Janskerk, Gouda, glas 25, geschonken door de stad Delft (foto S. Groenveld)*

zijn dappere inwoners in 1219, tijdens de vijfde kruistocht, Damiate in Egypte zouden hebben veroverd. Edam zou dit glas hebben gekregen wegens flinke hulp bij die verovering. Maar ook ‘omdat die van Edamme wederomme Hairlems bier aldaer drincken ende slijten sullen, tot vermeerderinge van der neeringe van der brouwerije binnen Hairlem’. Het Haarlemse stadsbestuur maakte dus reclame voor zijn voornaamste nijverheidsproduct en bepaalde zelf de thematiek van het glas. Ook Purmerend, Enkhuizen en Medemblik kregen, in 1522, glazen als goede klanten van Haarlems bier, evenals in 1529 het Friese Workum. Medemblik ontving er in 1557 nog één, nu om de handelsbetrekkingen in het algemeen te stimuleren.⁴⁰ Gouda deed hetzelfde: het schonk in 1521 de Alkmaarse Laurenskerk een raam, omdat de Alkmaarders ‘altijt onse vriende zijn geweest aengaende onse bier’.⁴¹ Intussen spitste Haarlem de inhoud van zijn glazen steeds meer toe op Damiate of op zijn als beloning daarvoor uitgebreide stadswapen. Het begon hiermee bij giften voor wereldlijke en particuliere gebouwen. Dit was vóór alles uiting van stedetrots, de wens om de geliefde stad elders te manifesteren. Deze mentaliteit kwam hier al vroeg op, en zou zich onder invloed van de renaissance verdiepen en geleidelijk ook andere steden bezielen.⁴²

Na de Reformatie: schenkers en schenkingen

De Nederlandse Opstand tegen Filips II veroorzaakte in Holland allerlei breuken. Van 1572 tot 1576 raasde het oorlogsgeweld over het gewest, met zware belegeringen van Alkmaar, Haarlem en Leiden. Daarna verplaatste het zich naar Vlaanderen en Brabant. Kastelen en woonhuizen, kerken en kloosters waren afgebroken, geplunderd of verwoest (afb. 7). Objecten voor nieuwe beglazingen waren er dus legio. Maar de omstandigheden, niet alleen gebrek aan financiën, zoals nog zal blijken, veroorzaakten decennialang uitstel.⁴³ Enkele thans bekende cijfers van glasschenkingen door Alkmaar, Gouda, Haarlem en Hoorn laten dit zien. Gouda voorzag in 1575-1605 binnen en buiten zijn muren slechts vier kerken van een glas, Haarlem drie, Alkmaar twee, Hoorn geen enkele, ondanks alle verwoestingen. Het zwaartepunt van de stedelijke schenkingen lag tussen 1605 en 1665. Gouda financierde toen 23 glasvensters, Haarlem 51, Alkmaar 44 en Hoorn 24. Tussen 1665 en 1700 schonk Gouda er nog zes, Haarlem vier, Alkmaar twee en Hoorn twee.⁴⁴

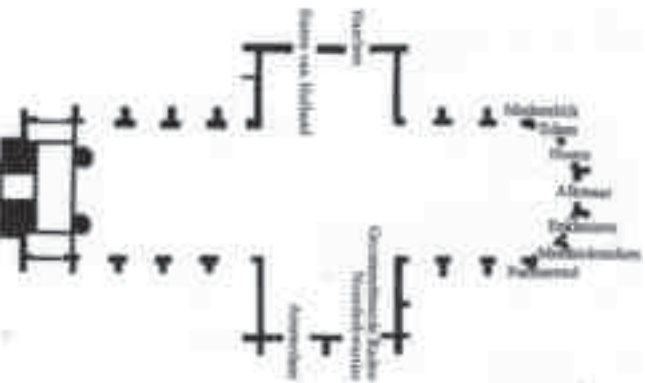
Figuur 1. Schenkingen van glasramen, 1575-1694

	Alkmaar	Gouda	Haarlem	Hoorn	Totalen
1575-1584	1	1	1	0	3
1585-1594	1	1	0	0	2
1595-1604	0	2	2	0	4
1605-1614	3	8	3	1	15
1615-1624	3	3	9	1	16
1625-1634	4	3	9	3	20
1635-1644	14	3	18	6	41
1645-1654	7	2	7	2	18
1655-1664	13	4	5	11	33
1665-1674	1	4	2	2	9
1675-1684	0	2	2	0	7
1685-1694	1	0	0	0	1
Totalen	48	33	58	26	165

De Opstand had een onvoorzien resultaat. Filips II werd in 1581 als landsheer afgezet, een goede opvolger niet gevonden. Daarom vormden de opstandige gewesten in 1588 de Republiek der Verenigde Nederlanden. Aan het hoofd van elk gewest kwam nu een meerhoofdige soeverein, de Statenvergadering van edelen en stedelijke vertegenwoordigers. In Holland hadden de ridderschap en de achttien gerepresenteerde steden ieder één stem. Het stedelijke element overheerste, contacten tussen de verschillende stadsregenten werden intensiever. Toch bleef voor menigeen het lokale belang vooropstaan. Een monarchaal element leefde intussen voort in de persoon van de stadhouder, een van de twee hoogste ambtenaren van het gewest. Deze was in Holland steeds afkomstig uit het Huis van Oranje. De soevereine Staten, de nieuwe graaf, financierden nu als collectief glasramen.⁴⁵ Of namens hen de dagelijkse besturen: de Gecommitteerde Raden van benoorden en bezuiden het IJ. Ook andere colleges, zoals admiraliteiten of besturen van hoogheemraadschappen, deden schenkingen. In Gouda gaven de Staten in 1596 glas 1, *De vrijheid van Consciëntie*, en het Hoog-

heemraadschap van Rijnland glas 4 met zijn eigen wapen. De Grote Kerk van Edam, in 1602 afgebrand, kreeg glazen van alweer de Staten (1606), de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier (1607), Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier (1625), de Admiraliteit van Amsterdam (1607) en die van het Noorderkwartier (waarschijnlijk 1608).⁴⁶ Ook de afzonderlijke Statenleden besloten veelvuldig, een glas te schenken. Zij konden dan optreden als deelhebber aan de soevereiniteit, maar ook als individueel edelman of als autonome stad. Als deelhebber aan de soevereiniteit voelden zij zich daartoe soms verplicht, omdat andere Statenleden dat ook deden, net als voorheen. De onderlinge wedijver resulteerde in heel wat plaatsen in een flink ensemble van glazen. Deze wedijver werd nog gestimuleerd doordat ridders en steden in de Statenvergadering altijd optraden in een vaste, hiërarchische volgorde. De buitenwacht kende die goed. Diezelfde volgorde werd bij de plaatsing van ramen aangehouden. Het zou dus opvallen, als een van de Statenleden ontbrak. De systematiek hiervan is goed waar te nemen in de Grote Kerk in De Rijp, die na een brand in 1654 opnieuw werd beglaasd. Alle steden van het Hollandse Noorderkwartier schonken een glas. Deze werden geplaatst in het koor, ooit de altaarplaats, van waaruit de kerk traditioneel werd gezien (figuur 2). De eerste van deze zeven steden, Alkmaar, kreeg daar de voornaamste plaats: de koorsluiting. De tweede plek was rechts van de sluiting, voor de toeschouwer links, en ging naar de hiërarchisch tweede stad: Hoorn. De in aanzien derde plaats was links van de koorsluiting, voor de toeschouwer rechts, en was voor de derde stad, Enkhuizen. Zo ging het verder, verspringend van rechts naar links en terug, ofwel van de noord- naar de zuidzijde, tot alle zeven steden een plaats hadden. In de vier overblijvende vensternissen kwamen twee glazen van aangrenzende hoogheemraadschappen en twee van aanzienlijke inwoners. Hiermee was het dwarsschip bereikt dat in kruiskerken de grootste vensters had, die steeds werden gereserveerd voor de alleraanzienlijkste schenkers. De hoogste plaats, weer aan de rechter- of noordzijde, ging naar de Staten van Holland. De in gewestelijke rangorde volgende schenker kreeg de linker- of zuidzijde: de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. In Gouda werden daar de schenkingen van respectievelijk Filips II (rechts) en diens halfzuster, landvoogdes Margaretha van Parma (links), geplaatst. De

Figuur 2. Plattegrond Grote Kerk van De Rijp

overgebleven plekken in het Rijper transept kwamen aan twee schenkende grote steden van het Zuiderkwartier: rechts Haarlem, de tweede stad van Holland, en links Amsterdam, de vijfde in de hiërarchie.⁴⁷

Tot de Statenleden behoorde in Holland *niet* de Prins van Oranje, hij was immers de dienaar van de soevereine Staten. Hij besliste privé om glazen te financieren. Frederik Hendrik deed dat bijvoorbeeld in 1633/1634 voor de gerestaureerde kerk van Egmond aan den Hoef, die in 1573 bij het Alkmaarse beleg zwaar was beschadigd. De hoogste plaats, de koorsluiting, ging hier naar zijn meerderen, de Staten van Holland. Terwijl de prins op de meest aanzienlijke plek rechts van deze figureerde, kwamen op de weer iets mindere linker positie de Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier. Vervolgens ging het hiërarchisch verder, steeds verspringend.⁴⁸

Al eerder, tussen 1623 en 1625, schonken Frederik Hendrik en zijn broer Maurits glazen aan de herstelde kerk van Heemstede, in 1573 bij het beleg van Haarlem verwoest. Hier speelden ongetwijfeld de goede contacten met de plaatselijke ambachtsheer, Adriaen Pauw, een rol.⁴⁹ Iets dergelijks gebeurde in de nieuwe klassicistische kerk van het Zuid-Hollandse Oudshoorn (1665), die tussen 1666 en 1671 werd beglaasd. De bouwheer, de ambachtsheer en Amsterdamse regent Cornelis de Vlaming van Oudtshoorn, trok zelf schenkers aan: twee Statenleden Amsterdam en Leiden, twee admiraliteitscolleges Amsterdam en West-Friesland, het hoogheemraadschap van Rijnland, twee complexen van ambachten, en verder vooral Amsterdamse confraters en familieleden, particulieren dus. In dit vierkante kerkgebouw is de centrale plaats het muurvlak achter de vrijstaande kansel, recht tegenover de ingang. Daar kwam het glas van de soevereine Hollandse Staten. Rechts hiervan figureert Willem III van Oranje, dus op de tweede plaats hoewel hij toen nog geen stadhouder was. Waarschijnlijk is Willem, wiens glas het duurste was van de zeventien, benaderd door De Vlaming's zwager, Laurens Buysero, de griffier van de Nassause Domeinraad, het beheerscollege van Oranjes goederen. Buysero zelf leverde ook een glas en kreeg de plaats rechts, voor de toeschouwer links, van Oranje: in de hiërarchie de vierde plaats. De derde plaats, links van de Staten, ging naar Rijnland (afb. 8).⁵⁰

Intussen versterkte in de Republiek het calvinisme zich. De calvinisten, nog maar een zeer kleine minderheid van de bevolking, hadden de harde kern van de Opstand tegen Filips II gevormd. Bijgevolg verboden de Staten van Holland eerst in 1573 de katholieke eredienst en confisqueerden zij in 1577 de kerkelijke goederen. Kerken en kloosters werden eigendom van de overheid. Deze kon de kerken ter beschikking stellen aan de plaatselijke gereformeerde gemeenten. Die gemeenten bleven vaak nog zeer klein, zeker op het platteland.⁵¹ Daarom was herstel van verwoeste kerkgebouwen niet direct nodig. De trage herbouw ervan ging dus parallel met de langzame groei van de gemeenten. Dus bleef ook de noodzaak tot beglazing uit en wordt de gesignaleerde verdikking van glasschenkingen tussen 1605 en 1665 mede door de kerkelijke ontwikkelingen verklaard.

Per plaats en regio bestonden echter grote verschillen. Rond Gouda lag de top van glasschenkingen tussen 1605 en 1614. In Oudewater werd de kerk echter al drie jaar na de verwoesting

Afb. 8. Pieter Janssen en Mouris Boudri, Wapenglas van Willem III van Oranje in de Kerk van Oudshoorn. Centraal staat het prinselijke wapen, erboven is de kardinale deugd Prudentia (voorzichtigheid) afgebeeld (glas 8, 1667) (foto Streekarchief Rijnlands Midden, Alphen aan den Rijn)

van 1575 herbouwd en van glazen voorzien, onder meer door Gouda. In Krimpen aan de Lek gebeurde dat pas in 1615, veertig jaar later. Kethel spande hier met een tussenperiode van 58 jaar de kroon, vergelijkbaar met Egmond bij Alkmaar.⁵² Intussen lag in Gouda zelf de beglazing van de Sint Jan tussen 1570 en 1594 stil. In de overige drie bestudeerde regio's viel de top van de schenkingen later en niet op dezelfde tijdstippen: de Haarlemse

tussen 1615 en 1644, en die van Alkmaar en Hoorn tussen 1635 en 1664.⁵³ De ongelijke, weinig onderzochte calvinisering van het platteland kan wel eens de verklaring voor deze tempoverschillen leveren.

Nabij Leiden was Warmond een bijzonder geval. Hier bedisselde de adellijke ambachtsheer, Johan van Duvenvoorde en Woude, alles, ook de kerkelijke zaken. Hij liet van de dorpskerk, in 1573 verwoest tijdens het Leidse beleg, het koor herstellen voor de gereformeerde eredienst; het schip bleef een ruïne, tot op heden. Duvenvoorde regelde ook glasschenkingen, in 1591 onder meer door de hoogheemraden van Rijnland, van wie hijzelf er één was. Intussen was hij ondubbelzinnig katholiek en liet hij op zijn kasteel de mis lezen.⁵⁴

De kerkelijke veranderingen hadden ook sociale gevolgen. Katholieke geestelijken was iedere ambtsvervulling verboden, alleen in het geheim hielden voormalige pastoors en lage geestelijken hun verstrooide schapen nog bijeen. Maar als glasschenkers komen wij geen geestelijken meer tegen. Wel Utrechtse kapittelheren, maar die waren nu allen protestant. Na 1618 mochten katholieken ook geen gewestelijke functies meer aanvaarden: die gingen alleen naar gereformeerden. Wél konden zij, zoals de Duvenvoirdes van Warmond, ambachtsheer blijven dan wel vrijkomende heerlijkheden kopen, evenals vermogende gereformeerde stedelingen zoals Dirck de Vlaming van Oudtshoorn, de vader van de kerkstichter.⁵⁵

Zulke gereformeerde heren bleven, zoals wij zagen, ook als glasschenker optreden, daarbij profiterend van hun groeiende bestuurlijke relatienetwerken en hun ruimer wordende huwelijkscircuits.⁵⁶ Andere aanzienlijken benutten hun contacten om een geheel nieuwe kerk te stichten. Dat deden bijvoorbeeld de Haarlemse regenten Johan Claesz. Loo en Johan van der Camer, die rond 1632 als kerkmeesters gelden inzamelden voor een kerk voor de nieuwe gemeente van Bloemendaal, toen Aelbrechtsberg, en ook een aantal steden bewogen tot glasschenkingen. Ambachtsheer waren zij hier niet, want dat was de president van de Hollandse ridderschap Johan Wolfert van Brederode die, evenals voorheen de heren van Voorne, wel een glas schonk, zoals trouwens ook de kerkmeesters en de Staten (afb. 9).⁵⁷

Niet alleen de kleine groep aanzienlijken ging het intussen materieel goed, maar ook minder gesitueerden konden zich een glasraamschenking voor de lokale kerk veroorloven.⁵⁸ De historicus L. Noordegraaf noemt dit een proces van democratisering. Parallel hiermee ontstonden nieuwe financieringsmethoden en inhoudelijke en technische veranderingen in de glazen zelf. De grote, figuratieve glazen maakten plaats voor vensters met centraal het versierde (familie)wapen van de schenker. Bovendien werden sommige vensters in delen opgesplitst en financierde iedere schenker één part met eigen voorstelling. Zulke glazen van 'gewone' inwoners bevonden zich meestal ver van de koorsluiting, dichtbij de ingang aan de westzijde.⁵⁹ Aansluitend hieraan heeft de historicus G.J. Vaandrager geconstateerd, dat de democratisering begon in het religieus rekkelijke Noorderkwartier, en pas later doordrong in het formalistischer Zuiderkwartier.⁶⁰

De ontwikkeling van de 'wapenglazen' had ook een economische kant. 'Gebakken' glas was prijzig. Rond Gouda steeg de prijs van 15 stuivers per voet in 1599, via 30 stuivers in 1612,

Afb. 9. Pieter Holsteyn en Jan Clarenbeeck, Het wapenglas van de Staten van Holland in de Dorpskerk van Bloemendaal (1636) (foto J.B. den Hertog)

naar 40 stuivers rond 1650. Grote, geheel gebrandschilderde glazen zoals in de Goudse Sint Jan waren dus duur: dat van Haarlem kostte 700 gulden in 1596, evenals in 1607 het Haarlemse glas in de Grote Kerk van Edam. De prijs van middelgrote glazen lag op 50 à 120 gulden. Maar een voet blank glas kostte gemiddeld 4,75 gulden. Een wapenglas, waarin de randen van blank glas werden en de voorstelling kleiner was dan in een figuratief raam, was dan ook minder prijzig.⁶¹

Dit werd interessant toen er rond 1670 economische stagnatie intrad, het eerst in het Noorderkwartier.⁶² Dit was een van de oorzaken voor de vermindering van glasschenkingen na 1665. Daarnaast speelde mee, dat toen de meeste gereformeerde gemeenten gevormd en hun kerkgebouwen op orde waren. Hoorn wilde in 1659 desgevraagd het dorp Ursem wel een glas

geven, maar ‘onder recommande van menage’, zuinigheid, aldus de magistraat. Alkmaar schreef datzelfde jaar schenkingen aan Krommenie en Hensbroek ‘de meeste mesnagie’ voor. Drie jaar later legde het Alkmaarse stadsbestuur zich een maximale besteding van vijftig gulden per glas op. Weliswaar gingen beide steden toch nog op de oude voet verder, maar niet lang meer.⁶³

Wijze van handelen

Het schenken van glasramen was niet gestopt wegens Opstand en Reformatie. Gebeurde dat schenken nu op dezelfde manier als voorheen? Bevatten de glazen dezelfde of verwante inhoud, met een zelfde beeldentaal? Toen na 1577 de eigendom van kerken en kloosters aan de lokale overheden overging, gaven deze de gebouwen uit voor hergebruik, lieten ze herstellen of afbreken en bouwden zo nodig nieuwe. De kerkmeesters bleven de kerken beheren⁶⁴; zij waren nu hoge, stedelijke functionarissen, direct onder de burgemeesters⁶⁵. Echter niet zij, maar de overheden zelf namen nu inzake glasraamschenkingen het initiatief, soms zonder overleg.⁶⁶ Dat gold trouwens op ieder niveau, voor het soevereine Statencollege, voor stadsbesturen en voor ambachtsheren. Zij handelden niet zoals de geestelijke instellingen in de Middeleeuwen, maar als de toenmalige stadsbesturen. Zij vroegen nu elders om glazen, of trokken geld uit voor een gift aan een andere plaats. Zelf bepaalden zij het onderwerp, wezen de glazenier aan, gaven opdracht en betaalden rechtstreeks. Overigens sloot dit schenking en financiering door particulieren niet uit. De functie van de gebouwen veranderde eveneens. Niet verwoeste kloosters liepen snel leeg en kregen nieuwe bestemmingen als gasthuis, weeshuis of oudeliedeninrichting.⁶⁷ Ook het kerkgebouw werd anders beschouwd: niet langer als het huis waar God zelf op het altaar woonde, maar als het preekgebouw.⁶⁸ Niet gewijd, maar wel een speciaal bouwwerk, openbaar en dikwijls onderdeel van het stratenpatroon.

Afb. 10. Werkplaats Dirck Crabeth, Drie Apostelglazen in de lichtbeuk van het koor van de Goudse St. Janskerk (glazen 50-51, 1550-1560). Centraal Christus als de Verlosser der Wereld, links Petrus, rechts Jacobus (glas 52 is vernieuwd in 1921-1924) (foto S. Groenveld)

De nieuwe calvinistische kerkgebruiker verwijderde de gebrandschilderde glazen niet. Ze hadden immers geen liturgische functie gehad zoals het altaar, en werden niet gezien als verboden ‘gesneden beelden’.⁶⁹ Ten hoogste verdwenen aanstootgevend geachte elementen eruit, vooral afbeeldingen van Godzelf.⁷⁰ Zelfs liet men in Gouda de Apostelglazen zitten, hoog in het koor, ondanks de nimbussen van de discipelen (afb. 10).⁷¹ De bijbelse verhalen op de glazen behielden hun didactische betekenis, maar kregen soms wel een andere uitleg. In menige kerk werden in nieuwe glazen niet of nauwelijks gebruikte bijbelse thema’s uitgebeeld. Soms als grote, figuratieve glazen, zoals glas 1 in De Rijp *Rebekka geeft Elezier [Eliëzer] te drinken* (1656) of glas 2 *De roeping van Mattheüs*.⁷² En elders, in Schermerhorn (1634) en Ursem (1659) bijvoorbeeld, in medaillons binnen een glas.⁷³ Ook de voorreformatorische afbeeldingen van de schenkers werden gehandhaafd, ondanks hun soms geestelijke gewaden. Maar in nieuwe glazen werden geen schenkers meer geportretteerd.⁷⁴ Zo’n zelfverheffing paste de mens niet. Maar op een andere manier bleven de schenkers wél aanwezig. De familiewapens, vroeger door de aanzienlijke schenkers bij hun portret geplaatst, werden nog steeds in het glas afgebeeld, voorzien van schenkersnamen en -titels, evenals in orgelfronten of in de gevels van hofjes. Eenvoudiger schenkers, die geen familiewapens hadden, manifesteerden zich met het huismerk dat zij ook op hun producten plaatsten. In Edam deden ook stadsbestuurders dit. Of zij lieten zich, zoals een aantal kuipers in De Rijp, afbeelden tijdens hun arbeid.⁷⁵ Wapens of merken verschenen nogal eens op de plaats van het vroegere schenkersdeel (afb. 11). Steden deden aanvankelijk hetzelfde: in Gouda plaatsten Delft, Leiden, Amsterdam en Rotterdam hun stadswapens op die plek (1604, 1601, 1597, 1601). Dordrecht zette in 1597 zijn wapen echter midden op zijn Goudse glas, terwijl Haarlem in datzelfde jaar zijn twee, elkaar in tijd opvolgende wapens liet opnemen in het bovenste deel ervan.⁷⁶ Uiteindelijk verschoof het stadswapen naar het centrum, bijvoorbeeld in de stedenglazen in De Rijp: het werd het onderwerp van het gehele raam. Zo ontstonden de wapenglazen die wij al tegenkwamen en die onder andere in de kerk van Oudshoorn overheersend zijn.

Afb. 11. Anoniem, Glas van de Vrijwillige Cuijperij van De Rijp, een soort gilde dat haringvaten vervaardigde. De schenkers hebben zichzelf aan de arbied laten afbeelden in het centrale deel. In het schenkersdeel eronder zijn op schilden de merken van de leden te zien (detail, 1665). Grote kerk, De Rijp, glas 3 (foto S. Groenveld)

Motivering

Werden schenkers nu nog door religieuze overwegingen gedreven? Door dezelfde als voorheen? De gereformeerde doctrine had de leer der goede werken uitgebannen. Niet het eigen werk, maar de goddelijke genade gaf de mens toegang tot het eeuwige leven. Maar het was wel steeds religieuze plicht, als een goede rentmeester Gods aardse goederen te beheren. Ook die godsdienstige opdracht zette aan tot glasschenkingen.⁷⁷ Schier eindeloos is deze onder woorden gebracht. Edam herstelde in 1605 zijn kerk ‘ten eynde Godes H. Woordt wederomme bequamelicken mach worden vercondicht’.⁷⁸ Vlaardingenvergrootte in 1643 zijn gebouw ‘tot goede betrachtinge van den H. ende waren Godsdienst’.⁷⁹ De woorddienst moest plaats vinden in een, ondanks alle streven naar soberheid, stemmige en fraaie omgeving, die mede een godvruchtig leven stimuleerde. Daarvan sprak een rijm in een Oudshoorns glas, geschonken door vier meisjes tussen vier en elf jaar:

‘Vier Maeghden hier bijeen
Die Geven tsaem dit glas
Ter eere van Godts Kerck
En om het volk te lichten.
Godt wil haer teere Jeucht
Hier door sijn leer soo stichten
Dat Ider worden mach
Als DORCAS Eertijts was.’

De bijbelse Dorcas, of Tabita, blonk volgens het verhaal uit door liefdadigheid.⁸⁰ Toch blijken in de hoofden van calvinisten bij het bedrijven van charitas nog sporen van de oude Roomse leer te hebben voortgeleefd, evenals bij doopsgezinden. Een bord van een fundatie voor uitdelingen aan armen, ingesteld door de ambachtsvrouw van Jutphaas, was daar duidelijk over: ‘Die den armen goet doet sal Godt teewige leven geven’.⁸¹

Afb. 12. Isaac Claesz. van Swanenburg en Cornelis Cornelisz. Clock, Cartouche met verklaring van de afbeeldingen van het ontzet van Samaria en van het ontzet van Leiden in het glas van Delft (vgl. afb. 7) (detail, 1601). St. Janskerk, Gouda, glas 26 (foto S. Groenveld)

De didactische functie van het figuratieve glas werd nu behalve door bijbelse historiestukken ook gediend door verwijzingen naar het eigen verleden. Nergens zijn beide zo hecht met elkaar verbonden als in de Goudse glazen 26 en 25: *Het ontzet van Samaria* en *Het ontzet van Leiden*, het eerste geschonken door Leiden (1601), het tweede door Delft (1604). Inscripties leggen het uit: zoals God in 5536 na de schepping Samaria had bevrijd, zo redde hij 2481 jaar later ook Leiden, God is dus eeuwig nabij (afb. 12).⁸² Hetzelfde beoogde de Alkmaarse magistraat met een historisch glas in de Laurenskerk, Gods verlossing bij het Spaanse beleg van 1573.⁸³ Ook zeer actuele gebeurtenissen, meer of minder allegorisch verbeeld, brachten zo’n boodschap. In 1656 kregen de Amsterdamse Oude Kerk, en een jaar eerder de Nieuwe Kerk aldaar en de kerk van De Rijp glazen, gewijd aan de Vrede van Munster van 1648. Het stuk in de Oude Kerk lijkt concreet: de Spaanse koning overhandigt er de Noordelijke Nederlanden de gezegelde akte van hun soevereiniteit. Maar omdat de Spaanse erkenning niet op deze manier had plaatsgevonden is de afbeelding symbolisch van bedoeling. Beide andere glazen waren sterker allegorisch. Het Rijper glas, geschonken door Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier, laat zien hoe de Vrede, een tronende vrouwfiguur met lauwerkrans en palmtak, de oorlogsgod Mars,

Afb. 13. Pieter Janssen, De Vrede van Munster. Filips IV overhandigt aan de Noordelijke Nederlanders de akte van hun soevereiniteit (detail, 1656). Oude Kerk, Amsterdam (foto S. Groenveld)

met helm en harnas, laat ketenen. De glazen verheerlijken dus de vrede (afb. 13).⁸⁴

Andere nieuwe glazen waren volledige allegorieën met een moralistische of filosofische, en niet uitsluitend religieuze strekking. In Gouda met name glas 1 *De Vrijheid van Consciëntie*, geschonken door de Staten van Holland (1596), glas 3 *De Maagd van Dordrecht*, besteld door de stad Dordrecht (1597), en glas 29 *Koning David en de Christelijke Ridder*, gegeven door Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier (1596).⁸⁵ De Staten accentueerden hier de overwinning van de gewetensvrijheid op de tirannie van Filips II - en presenteerden zichzelf als de behouders van die vrijheid. De Gecommitteerde Raden tonen koning David met berouw voor zijn zonden, bereid tot strijd met de wapenen van het geloof, het beeld van de goede, Godgetrouwe overheid. En de Dordtse magistraat, zijn Stedemaagd omringend met de vier kardinale deugden: Prudentia (Wijsheid), Temperantia (Matigheid), Justitia (Gerechtigheid) en Fortitudo (Dapperheid), figureert hier als een stadsbestuur dat de aloude deugden hoog houdt.

Evenals Filips II in 1556 benutten de overheden nog steeds de glazen om hun gezag te legitimeren en de inwoners te stimuleren tot respect. Ook de verwijzing naar Salomo, gebruikt door Filips II, bleef in trek. In 1635 onderbouwden de schepenen van Schermerhorn hun gezag ermee.⁸⁶ Op alle niveaus, gewestelijk,

Figuur 3. Verspreiding van glasschenkingen in de regio's Alkmaar, Hoorn, Haarlem en Gouda

stedelijk en dorps, pasten overheden deze methode toe in glazen, op allegorische schilderijen in hun vergaderruimten, op orgelluiken in hun grote kerken: plaatsen waar de inwoners regelmatig de boodschap konden zien.⁸⁷

Intussen bleven ook economische overwegingen tot glasschenking leiden. In 1603 schonk Leiden aan Gouda een glas, omdat het dagelijks de doorvaart door Holland, ook naar Leiden, soepel lieten verlopen door goede bediening van de sluis ter plaatse.⁸⁸ In De Rijp presenteerden Hoorn en Enkhuizen zich respectievelijk als de grote haven en het visserijcentrum in de buurt.⁸⁹ Hetzelfde deden zij in Schermerhorn.

Hoorn en Enkhuizen accentueerden zo hun regionale economische machtspositie: zij waren er het verzorgingscentrum en de plaats waar de goederen uit de omgeving op de markt werden gebracht. De steden beriepen zich op oude privileges en versterkten hun positie onder meer door heerlijkheden in de regio te kopen.⁹⁰ Glasschenkingen konden daarbij profitabel zijn. Hoorn en Alkmaar, zo blijkt, beperkten hun schenkingen dan ook tot het Noorderkwartier. Haarlem begon met glasschenkingen in Kennemerland, de Zaanstreek en Waterland, waar het veel gezag had. Maar omstreeks 1645 ging het zich primair op het zuiden richten, ogenschijnlijk wegens economische heroriëntering.⁹¹ Ook Gouda richtte zich op de eigen omgeving, bij de Oude Rijn en de Maas.⁹² De verspreiding van de glasschenkingen toont ons daarmee de omvang van de politieke en economische invloedssfeer van de stad (figuur 3).

Meer in het algemeen moesten glasschenkingen het stedelijke aanzien versterken. Haarlem, dat zich al eerder met veel trots had gepresenteerd, ging met deze stedelof verder. Zijn glazen toonden steeds de strijd om Damiate of de uitbreiding van zijn stadswapen, herkenbaar en imponerend.⁹³

Andere steden volgden. Hun gevoel voor eigenwaarde zal zijn versterkt doordat zij deel hadden aan de gewestelijke soevereiniteit. Maar anders dan Haarlem kozen zij voor wisselende onderwerpen. In 1598 beraadslaagde Leiden over glasschenking aan Gouda. Welke bijbelse boodschap zou het uitdragen en 'wat historie ter meerder eeren vande stadt [= Leiden] int voorsegde glas soude mogen worden gestelt'? In 1605 wilde Leiden in Edam met de inhoud en de artistieke kwaliteit van zijn glas zijn roem vergroten. Dus moest glazenier Cornelis Cornelisz. Clock er eerst de reeds geplaatste vensters natekenen, en daarna een superieur Leids glas ontwerpen. Ten bate van de Leidse roem stond uiteindelijk de lakennijverheid centraal.⁹⁴ Het raam, goed van beeld en opbouw, werd deels al met blank glas gevuld, de goedkopere oplossing die terrein zou winnen. Stedelof ging hier dus samen met religieuze en economische boodschappen (afb. 14).

Stedelijk voordeel was ook gediend door een goede plaats in het kerkgebouw, met name de juiste plaats in de hiërarchie. Maar soms deden toch niet alle steden mee en vielen er gaten of bood de architectuur onvoldoende mooie plaatsen. Dan wedijverden de steden, Alkmaar vooral, om plekken van aanzien. Voorwaarde voor een Alkmaarse schenking in Egmond aan den Hoef was in 1633 'een plaets, die na de qualiteyt van de stadt eerlick ende convenabel es'. Zo handelde Alkmaar ook in Oostzaan, Oterleek en Schermerhorn. En toen het in Heemskerk in 1629 geen plek direct 'na de plaetse van Haerlem' kreeg, erg vooraan, want

Afb. 14. Cornelis Cornelisz. Clock en Isaac Claesz. van Swanenburg, *Het glas van Leiden in Edam*. In de centrale cartouche links een man, voorstellende 'Arbeyt', en rechts een vrouw, 'Neringh', met achter hen activiteit in de lakennijverheid (1608). Grote Kerk, Edam, glas 12 (foto S. Groenveld)

Haarlem was Hollands tweede stad maar Alkmaar de twaalfde, zij het tegelijk de eerste van het Noorderkwartier, weigerde het een glasschenking.⁹⁵

Lieten stadsbesturen zich nu passen in een vooraf bepaald iconografisch programma, zoals in 1553 de Utrechtse geestelijken inzake Gouda? Zulke programma's uit deze periode zijn in Holland niet bekend. Toch onderkent de kunsthistorica Ilja Veldman, zich baserend op interpretatie van de glasinhoud, in de jaren 1590 één concept in de Goudse glazen 1, 2, 3, 25 en 26: 'Vrijheid'.⁹⁶ En de kerkhistoricus W. Janse suggereert, eveneens via interpretatie, een vooropgezette eenheid binnen de Goudse glazen 27, 28 en 29, rond 'Berouw, vergeving en deugzaamheid'.⁹⁷ Tegenover deze interpretaties zijn op hoofdpunten andere mogelijk. Geschreven bronnen van overleg erover zijn niet gevonden, en afzonderlijke steden gingen in het algemeen juist autonoom en egocentrisch te werk. Om deze redenen lijken beide meningen niet stevig gefundeerd.

Overigens was de oude gewoonte niet overal voorbij. In 1608 vroeg Everdingen onder meer aan het geprotestantiseerde Utrechtse Domkapittel 'dese hare kercke met een glas ende wapen te vereeren'. Een tekening van een jaar later toont het hele koor, voorzien van acht wapenglazen. Hier was dus wél een decoratieprogramma beoogd, maar niet meer met aansluitende historische beelden. De voorstellingen waren neutraler, reeds in opmars en acceptabel voor schenkers.⁹⁸

Slot

Zo werden vóór de Kerkhervorming glazen door leden der drie standen geschonken, veelal op verzoek van de lokale kerkmeesters. Religieuze motivatie stond voorop, gericht op het eigen zieleheil; vandaar de plaatsing van het eigen portret in het schenkersdeel. Economische belangen, legitimatie van macht en beginnende stedelof vormden minder frequente motieven.

Dankzij de Reformatie kwam er verandering. Geestelijken verdwenen als schenkers, van wereldlijke machthebbers en eenvoudiger lieden mocht de beeltenis niet meer worden getoond, maar hun wapens of merken wél. De didactische religieuze inhoud van het venster werd geconcentreerd op de nieuwe leer, het element legitimering van overheidsgezag kwam meer naar voren, evenals de economische belangen en stedelof. Voor de laatste kwam het wapenglas steeds meer in gebruik. Daarbij lijken voorgeschreven decoratieprogramma's door de financiers te zijn afgewezen.

Eind zeventiende eeuw stagneerde echter het plaatsen van zulke ramen. De meeste kerkgebouwen hadden hun maximale omvang bereikt en behoefden geen nieuwe vensters meer. Economische stagnatie blokkeerde nieuwe schenkingen evenals het repareren van schade door de tand des tijds, door menselijk handelen of natuurgeweld. Bovendien verschoof de voorkeur naar blank glas en meer daglicht in de kerk. Het resultaat hiervan werd verwoord door een midden achttiende-eeuwse auteur uit Broek in Waterland: 'de Geschilderde Glazen of zogenaamde Bakwerken [waren] uijt de Moode geraakt'.⁹⁹

Maar niet overal. Kerken zoals die van Gouda, van Edam en De Rijp, van Schermerhorn en Egmond aan den Hoef, van Bloem-

mendaal en Oudshoorn wisten hun glazen schat te bewaren, door zuinigheid, door restauraties en reconstructies. De twintigste eeuw bracht nieuwe methoden van conservering en beveiliging. De argumenten die ooit schenking van glazen hadden gestimuleerd, gelden thans niet langer. Nu gaat het om behoud van uniek cultuurgoe.

Noten

- ¹ *Corpus Vitrearum Netherlands. The stained-glass windows in the Sint Janskerk at Gouda*, 3 dln., Amsterdam 1997-2002. Over de Goudse glazen ook: A.A.J. Rijksen, *Gespiegeld in kerkeglas. Hollandse leed en vreugd in de glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda*, Lochem 1942/1947; W. Denslagen (red.), *Gouda, de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, Zwolle 2001, 123-138, 275-279: tekst door G.J. Vaandrager. Over De Ligne o.a.: G. Derveaux-Van Ussel en E. Lousse, ‘Philippe, Graaf de Ligne, Baron van Wassenaar, Tolheer van Gouda. Een historische en kunsthistorische studie’, *Standen en Landen* 25 (1961), 9-64; G.J. Vaandrager, ‘Loterijen en glasschenkingen. Fundraising en sponsoring bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552’, *In de stad van die Goude* 22 (1992), 146-172. De brief bevindt zich in het Streekarchief Hollands Midden te Gouda, Archief Sint Janskerk 1315-1573, inv. nr. 37. Transcripties ervan in: Rijksen 1942/1947, 36-37; *Corpus Vitrearum* II, 139; Dervaux-Van Ussel en Lousse 1961, 25, n. 1; Vaandrager 1992, 167.
- ² H.F.K. van Nierop, *Van ridders en regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1984, 255-256.
- ³ S. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar’, in: H.M. Brokken (red.), *Heren van Stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer 2000, 82-154, aldaar 82-87.
- ⁴ B. Ibelings, ‘De route “binnendunen”. De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13e tot 16e eeuw)’, in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Vander rekeninghe*, ‘s-Gravenhage 1998, 221-255, 323-339. Filips de Ligne was in 1544 door Karel V beleend met het tolrecht van de Gouwesluis. Vaandrager 1992 (noot 1), 171, n. 59. De aanhef van de brief noemt De Ligne ‘edele welgeboerren ende mogende Heerre’, en in de tekst wordt hij vier maal aangeduid als ‘uwe M.’. In alle transcripties wordt deze afkorting opgelost als ‘uwe Majesteit’. Dit is onjuist: met deze titel werd geen hoge edelman gesierd. De oplossing moet zijn als in de aanhef: ‘uwe Mogende’.
- ⁵ *Corpus Vitrearum* II, 45, 86-89, 176-179; X. van Eck, ‘Wat doet Philips de Ligne tussen de invaliden?’, *Tidinge van de Goude* 14 (1996), 101-105; R.A. Bosch, *De 72 Glazen van de Sint Janskerk in Gouda*, Delft 2008, 100-103.
- ⁶ L. Noordegraaf, ‘Macht en mecenaat. Gebrandschilderd glas in Hollandse kerken (16de-18de eeuw)’, in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de Nieuwe Tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, 307-323, aldaar 308; S. Brown en D. O’Connor, *Glasschilders*, Kampen/Turnhout 1992, 31-45.
- ⁷ L. van Tongerlo, ‘Glasschenkingen van de Utrechtse kapittels. Een verkenning in relatiekaders’, *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 37 (1986), 151-173, aldaar 152; *Corpus Vitrearum* II, 68-69; C.J.

- Gonnet, ‘Haarlemsche glasschrijvers’, in: *Feestbundel Dr. Abraham Bredius*, Amsterdam 1915, 61-78, aldaar 66; S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en Consolidatie in de Nederlanden (ca. 1560-1650)*, Zutphen 2008, 37. Voor de rol van bisschoppen bij bouwactiviteiten: W.H. Vroom, *Financing cathedral building in the Middle Ages. The generosity of the faithful*, Amsterdam 2010, 86-98.
- ⁸ *Corpus Vitrearum* II, 30, 67-73, 156-160. Bosch 2008 (noot 5), 82-83; Z. van Ruyven-Zeman, X. van Eck en H. A. van Dolder-De Wit, *Het geheim van Gouda. De cartons van de Goudse Glazen*, Zutphen 2002, 123-128. Het grote aantal schenkingen door bisschop George was een demonstratie van het bisschoppelijke gezag bij opkomende, fel door hem bestreden ketterij. Recent en samenvattend: Zs. van Ruyven-Zeman, *Stained Glass in the Netherlands before 1795*, 2 dln., Amsterdam 2011; vóór de Reformatie: I, 11-13.
 - ⁹ *Corpus Vitrearum* II, 28, 103-107, 195-198. Ook leden van de kapittels schonken wel als individu een glas. Zie o.a. glas 16, *Jezus’ eerste prediking*, geschenken door Cornelis van Mierop, domproost en deken van het Utrechtse kapittel van Oudmunster. *Ibidem* II, 73-77, 161-164; Bosch 2008 (noot 5), 74-75. Vergelijk: E.T. Suir, ‘Evert Zoudenbalch’, *Jaarboek Oud Utrecht* 1977, 11, 21-22, 50. Over kapittels en de bouw van kathedralen: Vroom 2010 (noot 7), 31-68, 98-104, 115-118. Afbeeldingen van wapens bovenin het glas zie Bosch 2008, 105-121. Het betreft de glazen in de Van der Vormkapel, afkomstig van het klooster der Regulieren in Gouda.
 - ¹⁰ *Corpus Vitrearum* II, 79-85, 169-175. Over dit venster: W. de Groot (red.), *The Seventh Window. The King’s Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda* (1557), Hilversum 2005. Algemeen: Vroom 2010 (noot 7), 122-133; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 266.
 - ¹¹ C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote- of Sint Jacobskerk van ‘s-Gravenhage*, Zwolle/’s-Gravenhage 1987, 34; H.E. van Gelder, ‘Het Keizer-Karel-raam in de Groote Kerk te ‘s-Gravenhage’, *Bulletin KNOB* 9 (1916), 47-50; H.E. van Gelder, ‘De zestiende-eeuwsche glasschilderingen in de Haagsche Sint-Jacobskerk’, *Oud-Holland* 36 (1918), 1-41; De Groot 2005 (noot 10), 131-168. De klok kwam gereed in 1541 (H.B. van der Weel, ‘Keizer Karel V (1500/2000) en de Haagse klokken’, *Klok en Klepel* 69 (1999), 2-8). Het glas, vervaardigd door Dirck Crabeth, in 1547. In de Haagse hofkapel was een raam met de graven Filips de Goede en Karel de Stoute van Bourgondië, A. van der Boom, *Glasschilderkunst in Nederland*, ‘s-Gravenhage 1940, 139.
 - ¹² L. Noordegraaf, ‘Gebrandschilderde glazen in de Alkmaarse Sint Laurens’, in: J. Drewes e.a. (red.), *Glans en glorie van de Grote Kerk. Het interieur van de Alkmaarse Sint Laurens*, Hilversum 1996, 75-89, aldaar 77-78; Vroom 2010 (noot 7), 412-416.
 - ¹³ *Corpus Vitrearum* III, 66-69, 116-121; Vergelijk: II, 77-79, 165-168: glas 18. Bosch 2008 (noot 5), 66-67. Vroom 2010 (noot 7), 155-161.
 - ¹⁴ Over activiteiten van burgerlijke autoriteiten – en over vele weeringen: Vroom 2010 (noot 7), 134-139. Voor bestuurderen van een hoogheemraadschap o.m.: D.P. Oosterbaan, *De oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*, ‘s-Gravenhage 1973, 77: een glas van Delfland uit 1565.
 - ¹⁵ Gonnet 1915 (noot 7), 67; Van der Boom 1940 (noot 11), 135. Vergelijk: de Goudse glazen 30, *Jona en de Walvis* (1565), mogelijk van het gilde der viskopers (*Corpus Vitrearum* II, 107-109, 199-

- 200; Bosch (noot 5) 2008, 56-57), en 31, *Bileam en de Sprekende Ezelin* (voor 1572), waarschijnlijk van de beenhouwers (*Corpus Vitrearum* II, 132-133, 214-215, Bosch 2008, 58-59).
- ¹⁶ Van Gelder 1918 (noot 11), 29-31.
 - ¹⁷ Gonnet 1915 (noot 7), 69-72 met een aantal gevallen. Aert van der Goes stamde uit een geslacht van juristen, zijn vader en grootvader waren landsadvocaat van Holland, hijzelf advocaat van de Hollandse Staten bij de Grote Raad van Mechelen, J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, ‘s-Gravenhage 1990, 101, 113, 251, 275; J.D. Tracy, *Holland under Habsburg Rule 1506-1566. The Formation of a Body Politic*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1990, 48, 121, 145, 153, 154, 169, 174, 197, 235.
 - ¹⁸ R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ca. 1500 tot ca. 1580*, Utrecht/Antwerpen 1954, 427-431; Vroom 2010 (noot 7), 31-68, 408-412.
 - ¹⁹ Vaandrager 1992 (noot 1); A. Huisman en J. Koppenol, ‘*Daer compt de Lotery met trommels en trompetten!*’ Loterijen in de Nederlanden tot 1726, Hilversum 1991, 7-34; Vroom 2010 (noot 7), 414 en 620 n. 610.
 - ²⁰ *Corpus Vitrearum* II, 21-36. Utrechtenaren financierden de glazen 11, 12, 14, 15 en 16. Hiërarchie van de schenkers is in de plaatsing van hun glazen niet aanwijsbaar. Een soortgelijk programma heeft bestaan voor het herstelde klooster Stein bij Gouda: *Ibidem* II, 62-63, n. 36; I, 106-109. Vergelijk: Vaandrager 1992 (noot 1), 160; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152. Overigens suggereerde mevrouw Van Tongerlo een jaar later een mogelijke rol van Nicolaes Ruysch, vicaris-officiaa van de proost-aartsdiaken van Oudmunster: L. van Tongerlo, *Glasschenkingen in de Sint-Janskerk*, Gouda 1987, 15; De Groot 2005 (noot 10), 72, 137-138, 141-142, 144 n. 44.
 - ²¹ De Groot 2005 (noot 10), 137, 141-142.
 - ²² P.J. Glasz, ‘Voormalige glasschilderingen zoo te Alkmaar als door Alkmaar elders geschenken’, *Oud-Holland* 26 (1908), 69-90, aldaar 79; C.W. Bruinvis, ‘De bouw en versiering der St. Laurens- of Groote Kerk te Alkmaar’, *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 28 (1904), 192-236, aldaar 211. Noordegraaf 1996 (noot 12), 79, 83, 86 noot 27.
 - ²³ De Groot 2005 (noot 10), 138, 145-151.
 - ²⁴ Zie: Streekarchief Hollands Midden, Archief Sint Jans Kerk, inv. nr. 37: Contract tussen de kerkmeesters van Gouda en Wouter Crabeth, 22 september 1663 (chirograaf). De kerkmeesters geven de opdracht voor glas 12, het kapittel van Oudmunster te Utrecht betaalt de kosten. De afbeelding moet zijn ‘met sulcker Historien als daer eyscht na wtwysen die rolle vanden glazen inden voirss trans aen mencander vervolgende’, dus overeenkomstig het door de kerkmeesters opgestelde programma. Op dezelfde manier werd Crabeth in 1563 betaald voor het glas van Margaretha van Parma: *Ibidem*, door Crabeth ondertekende kwitantie. Vergelijk: Rijksen 1942 (noot 1), 63-64; Bosch 2008 (noot 5), 72-75, 98-99.
 - ²⁵ Post 1954 (noot 18), 81-86. Van Tongerlo 1986 (noot 7), 159-160. A. de Groot, ‘Het Utrechtse Domkapittel als sponsor van Hollandse kerken: glasschenkingen aan kerken te Medemblik, Hagestein en Everdingen’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 37 (1973), 3-15.
 - ²⁶ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152; Noordegraaf 1996a I (noot 6), 309-310; Vroom 2010 (noot 7), 122.
 - ²⁷ G.J. Vaandrager, *Het gebrandschilderde kerkglas in Holland 1572-*

- 1800. Een inventarisatie*, Gouda 2003 (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, deel I), 15; A.A. Arkenbout, ‘De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de-eeuwse glasschilderkunst’, *Rotterdams Jaarboekje* 5 (1967), 121-130; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 165; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 13.
- ²⁸ Gonnet 1915 (noot 7). Vergelijk: Glasz 1908 (noot 22).
 - ²⁹ Vergelijk: Brown en O’Connor 1992 (noot 6), 31-45: dit gold ook voor het buitenland.
 - ³⁰ Post 1954 (noot 18), 473-484; Vroom 2010 (noot 7), 165-209; S. Groenveld e.a., *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kindhuizen*, Hilversum 1997, 19-30. De werken van barmhartigheid werd ontleend aan Mattheus 25: 35-40, waar slechts zes werken worden genoemd; de kerk voegde het begraven der doden toe.
 - ³¹ Noordegraaf 1996a (noot 6), 80; Van Tongerlo 1986 (noot 7), 152, 158.
 - ³² Gonnet 1915 (noot 7), 65; Noordegraaf 1996b (noot 12), 77; Noordegraaf 1996a (noot 6), 312-313. Enkele soortgelijke gevallen: G.N. van der Ree-Scholten (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995, 27, 119. C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een Huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, ‘s-Gravenhage/Zeist 1984, 129.
 - ³³ Johannes 14: 9. Voor teksten in de Goudse glazen: H.A. van Dolder-De Wit, *Teksten in de Goudse Glazen*, Gouda 1987, 5-7; De Groot 2005 (noot 10), 131-168.
 - ³⁴ Filips II wordt aangeduid als ‘Illustrissimus Philippus, D[omini] Caroli V invictissimi Caesaris Augusti filius’, de meest doorluchtige Filips, zoon van de onoverwinnelijke Heer Karel V, de verheven keizer, De Groot 2005 (noot 10), 122.
 - ³⁵ *Corpus Vitrearum* II, 36-40, 79-85, vergelijk: 97-103. Het bijbelcitaat in Mattheüs 12:42. De Groot 2005 (noot 10), 169-188.
 - ³⁶ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 162-167.
 - ³⁷ Van Tongerlo 1986 (noot 7), 161; Vroom 2010 (noot 7), 340-341, 344-352, vooral 351.
 - ³⁸ Glasz 1908 (noot 22), 70; Van Gelder 1918 (noot 11), 29-31.
 - ³⁹ Gonnet 1915 (noot 7), 69.
 - ⁴⁰ Gonnet 1915 (noot 7), 72-74. Over Haarlemse schenkingen ook: S. Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman*, Gouda 1996. W. Loos, ‘Willem Thybout en een Haarlemse legende op Gouds glas, 1596’, *Spiegel Historiaal* 17 (1982) 213-220. Vergelijk: Z. van Ruyven-Zeman, *Kleurrijk verleden. Edam. De glazen van de Grote kerk. Monument van kunst en geschiedenis*, Edam/Volendam 1994, 61.
 - ⁴¹ Noordegraaf 1996b (noot 12), 86.
 - ⁴² Groenveld 1996 (noot 40), 4-10 met literatuur, waaronder K. Levy-van Halm e.a., *De trots van Haarlem. Promotie van een stad in kunst en cultuur*, Haarlem 1995; E. Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2011, 85-126.
 - ⁴³ S. Groenveld, ‘*Van vyanden und vrienden bedroevet*’. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*, ‘s-Gravenhage 2001, 23-34; G.J. Vaandrager, *De Goudse glasschenkingen aan kerken 1572-1700. Spiegels van lokale historie*, Gouda 2003 (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden, deel II), passim. Samenvatting in: G.J. Vaandrager, ‘Goudse glasschenkingen aan kerken in Holland, 1572-1700. Kleurrijke politieke manifestaties uit de tijd van de Republiek’, *Tidinge van Die Goude* 23 (2005), 110-136; G.J. Vaandrager, ‘Glasraamschenkingen van de stad Gouda aan Holland-

se kerken in de eerste eeuw van de Republiek’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 64 (2007), 1-26; G.J. Vaandrager, ‘De glasraamschenken van de stad Gouda aan kerken in Holland in de eerste eeuw van de Republiek: Op de weg naar democratie’, *Het dorp Waddinxveen. Tijdschrift van het Historisch Genootschap Waddinxveen* 16 (2008), 75-103; G.J. Vaandrager, ‘De glasraamschenken van de Stad Gouda aan kerken in Holland – Spiegels van lokale historie (in ‘t bijzonder van Moerkapelle)’, *Verleden Tijdschrift Oud Zevenhuizen-Moerkapelle* 96 (maart 2009), 22-36.

⁴⁴ Vaandrager 2003b (noot 43), 163-164; Vaandrager 2005 (noot 43), 112-116; Vaandrager 2009 (noot 43), 36; Groenveld 1996 (noot 40), 31, 41-48.

⁴⁵ Ten onrechte noemt mevrouw Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 14-15, de Staten-Generaal de opvolger van de Habsburgse soeverein. Bijgevolg concludeert zij, dat deze vermeende nieuwe soeverein minder genereus was dan de Habsburgers. Als men kijkt naar schenkingen door nieuwe soevereinen – de gewestelijke Statencolleges en hun dagelijkse besturen – dan blijken die voortdurend actief. In het verlengde hiervan noemt de schrijfster de stadhouders foutief ‘the representative of the central authorities’. Dit alles, ook op I, 37 n. 67, heeft consequenties voor haar behandeling van glasraamschenken.

⁴⁶ *Corpus Vitrearum* III, 187-198, 258-275. Bosch 2008 (noot 5), 130-133, 140-141; Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 25, 47-49, 53-57.

⁴⁷ Groenveld 1996 (noot 40), 21-23; P. Mens, *De Rijper Glazen*, De Rijp 2000, passim. Op dezelfde wijze waren in Gouda tussen 1530 en 1560 bovenin het koor de zogenaamde Apostelglazen aangebracht volgens de gebruikelijke hiërarchie: Christus in het midden; rechts van hem Petrus met zijn sleutel, links diens broer Andreas met zijn kruis, verder naar rechts volgt Johannes enzovoort, Bosch 2008 (noot 5), 28-33.

⁴⁸ Vaandrager 2003a (noot 26), 46; Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32).

⁴⁹ Vaandrager 2003a (noot 26), 72-73; J.L.P.M. Krol, ‘Historie van glasschilderkunst in Heemstede en Bennebroek’, *Oud-Heemstede-Bennebroek* 93 (1997) 150-158.

⁵⁰ Vaandrager 2003a (noot 26), 26; J. Terwen, B. van der Meer e.a., *De kerk van Oudshoorn*, Alphen aan den Rijn 1980; D.C. Peters, *De zeventien gebrandschilderde glazen in de Oudshoornse kerk*, Alphen aan den Rijn 2003, 24-27, 78-91. Over De Vlaming: Joh. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, 2 dln., Haarlem 1903-1905, 505-506.

⁵¹ A.C. Duke, ‘The Reformation of the Backwoods: the Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Countryside of South Holland and Utrecht before 1620’, in: A.C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries*, Londen/Ronceverte 1990, 227-268; S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Verenigde Nederlanden verzuimd?* Hilversum 1995, 14-21.

⁵² Vaandrager 2003b (noot 43), 12-17, 88-92, 108-115, 165, en passim; Vaandrager 2009 (noot 43), 225-226.

⁵³ Zie hiervoor figuur 1.

⁵⁴ Noordegraaf 1996a (noot 6), 315; A.G. van der Steur, ‘Johan van Duvenvoorde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland’, *Hollandse Studiën* 8 (Dordrecht 1975) 179-273; Groenveld 2000 (noot 3), 101-104, 116-118, 122-126, 135-142, 144-148; W.C.H. Machen, *Warmond voorheen en thans*, Leiden 1927, 53-54.

⁵⁵ Ambachten kwamen vooral in de verkoop wegens de getalsmatige terugloop van de Hollandse adel: Van Nierop 1984 (noot 2), 55-80. Oudshoorn was, met de aangrenzende Snephoek, in 1627 aangekocht.

⁵⁶ Groenveld 2000 (noot 3), 92-94; S. Groenveld, ‘Stijgende lagere adel. Van Duvenvoorde naar Wassenaer (1523-1665)’, in: G. Marnef en R. Vermeir (red.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, 57-74; J. de Jong, ‘De regenten, de Republiek en het aristocratiseringsproces: een terugblik’, in: G. Marnef en R. Vermeir (red.), *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, 5-16.

⁵⁷ J.B. den Hertog, ‘*Terselver tijt Begostmê hier te Predicken*’. *De ontstaansgeschiedenis van de dorpskerk te Bloemendaal en de betekenis van de gebrandschilderde ramen*, Alphen aan den Rijn 2011, 7-10, 61-63.

⁵⁸ J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995, 701-762.

⁵⁹ Noordegraaf 1996b (noot 12), 85-86. Dit systeem lijkt op de ‘partenrederij’ in schepen of molens: individuele personen kochten slechts een ‘part’ - een aandeel - daarin.

⁶⁰ Vaandrager 2003 II, 185-186; Vaandrager 2009 (noot 43), 26-29; Vaandrager 2008 (noot 43), 88, 91-94; W. Paul (en C. Leemans), ‘Beschrijving van vroegere vensters in de kerk van Zevenhuizen’, *Verleden Tijdschrift* 25 (2009) 12-21, met een beschrijving uit 1867 van de inmiddels verloren gegane glazen, die grotendeels tussen 1701 en 1707 waren geschonken door heel wat (oud-)ambachtsbewaarders, (oud-)schepenen en (oud-)diakenen aan, onder andere een boer, lakenverkoper, grutter, bakker, schilder-glazenmaker, turf-schipper, biersteker, scheepmaker.

⁶¹ Vaandrager 2009 (noot 43), 33; Vaandrager 2008 (noot 43), 83; Groenveld 1996 (noot 40), 41-48 met prijzen in de Haarlemse, Alkmaarse en Hoomse regio’s. Inzake blank glas o.a. Den Hertog 2011 (noot 57), 56.

⁶² A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 3 dln., Wageningen 1972, II, 608-611 en passim; De Vries en Van der Woude 1995 (noot 58), 763-782.

⁶³ J.C. Kerkmeijer, ‘Gebrandschilderde glazen door de stad Hoorn aan verschillende kerken in Noord-Holland geschonken’, *West-Friesland’s Oud en Nieuw* 17 (1944), 55-62, aldaar 61; Glasz 1908 (noot 22), 84 en 87.

⁶⁴ L.J. van Apeldoorn, ‘Het voortbestaan der parochies na de Reformatie. Bijdrage tot de geschiedenis van het recht omtrent de kerkelijke goederen en de armengoederen’, in: *Christendom en Historie*, Kampen 1931, 22-63.

⁶⁵ S. Groenveld en J.A.F. de Jongste, ‘Bestuur en beleid’, in: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 4 dln., Leiden 2002-2004, II, 54-83, aldaar 61.

⁶⁶ Bijvoorbeeld: Vaandrager 2008 (noot 43), 83-84, 103; Vaandrager 2009 (noot 43), 24, 26.

⁶⁷ S. Groenveld, ‘“For the Benefit of the Poor”: Social Assistance in Amsterdam’, in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome - Amsterdam. Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*, Amsterdam 1997, 192-208, aldaar 194-196. De architectuur van nieuwe weeshuizen volgde die van kloosters: Groenveld 1997 (noot 30), 134-151.

⁶⁸ Zie: Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), passim.

⁶⁹ Exodus 20: 4-6. Vergelijk: I.M. Veldman, ‘Calvinisme en beeldende kunst in de zeventiende eeuw’. In: Bruggeman e.a. 1996 (noot 6), 297-306.

⁷⁰ Van der Boom 1940 (noot 11), 170; A.A.J. Rijksen, ‘Veranderingen in de zeventiende eeuw krachtens de gereformeerde opvattingen in drie van de Goudse Glazen’, in: *Zuid-Hollandse Studiën*, Voorburg 1950, 38-52; Bosch 2008 (noot 5), 80; H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding 1500-1800. Een iconologische studie*, 2 dln., ’s-Gravenhage 1952, 244-245; Brown en O’Connor 1992 (noot 6), 68-70. Loos 1982 (noot 40), 214. In Alkmaar werden bij beeldenstormen ook glazen vernield: Noordegraaf 1996b (noot

12), 80; Glasz 1908 (noot 22), 79; Veldman 1996 (noot 69), 301-304.

⁷¹ *Corpus Vitrearum* I, 21-98.

⁷² Mens 2000 (noot 47), 28, 34-40, 110-117. Vergelijk in Gouda: glas 27, *De farizeeër en de tollenaar in de tempel*, en glas 28, *Jezus en de overspelige vrouw*; *Corpus Vitrearum* III, 215-222, 227-231, 306-315, 326-335; Bosch 2008 (noot 5), 148-151. In Valkenburg maakte Isaac Claesz. van Swanenburg in opdracht van Leiden tussen 1608 en 1611 een glas met ‘d’historie Sauli daer hij van de peerde wert geslagen’, R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614. Leids schilder en burgemeester*, Zwolle 1998, 112. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 274.

⁷³ C.C.M. Kampf-Rekelhof (red.), ‘*Ter eeren vanden godts diens alhier dit glas gegeven*’. *De Grote Kerk van Schermerhorn* II, De Rijp 1998, 29-33; Glasz 1908 (noot 22), 86.

⁷⁴ Een uitzonderlijk geval is het door prins Maurits aan het klooster St. Agatha te Oeffelt bij Cuyk in 1612 geschonken glas, waarop de prins in middeleeuwse devote, geknielde houding is afgebeeld. Dit glas is thans in de kapel van het Amsterdamse Rijksmuseum. K. Zandvliet (red.), *Maurits, Prins van Oranje*, Amsterdam/Zwolle 2000, 138-141; Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8), I, 15-16.

⁷⁵ Mens 2000 (noot 47), 42-49; P.C.J. van Dael, ‘De glazen in de Hervormde Kerk in De Rijp’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 43 (1996), 3-13, aldaar 8. Hetzelfde in Edam glas 25, geschonken door de magistraat van Edam, Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 67, 82-83; Groenveld 1996 (noot 40), 13. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 274-275.

⁷⁶ Bosch 2008 (noot 5), 142-151, 94-97, 138-139, 134-137.

⁷⁷ Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 29-33.

⁷⁸ W. Bogtman, ‘Zeven Kerkramen van Mr. Isaac Nicolay van Swanenburgh’, *Oud-Holland* 55 (1938) 115-128, aldaar 119.

⁷⁹ Vaandrager 2003b (noot 43), 122. Vergelijk: Groenveld 1996 (noot 40), 16-17.

⁸⁰ Terwen, Van der Meer e.a. 1980 (noot 50), 152; Peters 2003 (noot 50), 142-145. Het verhaal van Dorcas in Handelingen 9: 36-42. Vergelijk over fraaiheid van een kerkgebouw: Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 4-5.

⁸¹ Van Swigchem e.a. 1984 (noot 32), 252-253, ook 33, 145. Vergelijk: Jacob Cats, *Alle de Wercken*, Amsterdam 1655, 159: ‘in den Hemel selfs wert hier van boeck gehouwen’. En bij doopsgezinden: S. Groenveld e.a., ‘Daar de oranje-appel in de gevel staat’. *In en om het weeshuis der doopsgezinde collegianten 1675-1975*, Amsterdam 1975, 38: ‘...God geeft het weer/En nog veel meer/Hier, en na desen’ (1675).

⁸² *Corpus Vitrearum* III, 222-227, 231-238, 316-325, 336-347; Ekkart 1998 (noot 72), 95-104; Van Dolder-De Wit 1987 (noot 33), 12-13; Bosch 2008 (noot 5), 142-147. Het verhaal van de bevrijding van Samaria in 2 Koningen 7.

⁸³ Glasz 1908 (noot 22), 78-81.

⁸⁴ J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* II, Amsterdam 1765, 101; B. Bijtelaar, ‘De Oude Kerk’. In: A.E. d’Ailly, *Historische gids van Amsterdam*. Bew. H.F. Wijnman, Amsterdam 1963, 17-24, aldaar 22; A. de Groot, ‘Het Vredesglas in de Oude Kerk te Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 47 (1998), 21-25; W. Bogtman, *Nederlandsche glasschilders*, Amsterdam 1947, 76-79; Vaandrager 2003a (noot 26), 52, 66-67. Het verdwenen glas in de Nieuwe Kerk toonde eveneens de oorlogsgod, geboeid liggend aan de voeten van de Vrede. Mens 2000 (noot 47), 154-157 noemt ten onrechte de centrale vrouwfiguur

de Overwinning. Vergelijk: Van Ruyven-Zeman 2011 (noot 8) I, 269-270: Slag op de Zuiderzee (1573) in Hoorn–Oostkerk (1619), Schermerhorn (1636), Bloemendaal (1637); Slag bij Gibraltar (1607) in Amsterdam–Oude Kerk (1611), Hoorn–Oostkerk (1620).

⁸⁵ *Corpus Vitrearum* III, 192-198 (1), 198-201 (29), 201-208 (3); Bosch 2008 (noot 5), 130-133, 138-139, 152-153; A.J. Gelderblom, *In Hollands tuin* (Gouda 1995); M. van Gelderen, *Het Vrijheidsideaal van de Nederlandse Opstand*, Gouda 1995.

⁸⁶ Kampf-Rekelhof 1998 (noot 73), 34-36.

⁸⁷ Vergelijk: A. Blankert, *Kunst als regeringszaak in Amsterdam in de 17e eeuw*, Amsterdam 1975.

⁸⁸ Rijksen 1942/1947 (noot 1), 229; Ekkart 1998 (noot 72), 96; Vaandrager 2005 (noot 43), 120: ‘Omdat die van der Goude de ingeseten deser stede [Leiden] dagelick waeren gratificeerende int openen vande groote sluysen buyten der Goude gelegen ten geryeve van de schepen en pincken tot Leyden thuys hoorende’. Ook 135 noot 31.

⁸⁹ Mens 2000 (noot 47), 42-49, 74-77, 82-85; Kampf-Rekelhof 1998 (noot 73), 49-55.

⁹⁰ C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, Hilversum 1990. Vergelijk: D. Aten, ‘*Als het gewelt comt...*’ *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ 1500-1800*, Hilversum 1995; L. Noordegraaf, ‘Domestic Trade and Domestic Trade Conflicts in the Low Countries: Autonomy, Centralism and State-formation in the Pre-industrial Era’, in: S. Groenveld en M. Wintle (red.), *Britain and the Netherlands X: State and Trade*, Zutphen 1992, 12-27.

⁹¹ Groenveld 1996 (noot 40), 29-32.

⁹² Vaandrager 2005 (noot 43), 112-117.

⁹³ Groenveld 1996 (noot 40), 25-40.

⁹⁴ Van Ruyven-Zeman 1994 (noot 40), 54, 61-62; Ekkart 1998 (noot 72), 96-106; Noordegraaf 1996a (noot 6), 319; Vaandrager 2008 (noot 43), 88.

⁹⁵ Glasz 1908 (noot 22), 74-76.

⁹⁶ Veldman 1996 (noot 69), 299-300; Bosch 2008 (noot 5), 130-139, 142-147.

⁹⁷ W. Janse, *De grootsheid van de ootmoed, de kleinheid van de hoogmored. Godsdienstig leven in Holland gespiegeld in drie Goudse Glazen van na de hervorming (1595-1601)*, Gouda 1998, 14, 20; Bosch 2008 (noot 5), 148-153.

⁹⁸ De Groot 1973 (noot 25), 10-13.

⁹⁹ Groenveld 1996 (noot 40), 24; Vaandrager 2003a (noot 26) heeft geïnventariseerd, welke glazen er geweest moeten zijn en welke nog bestaan.

‘Die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer’

Oldenburgs stucwerk in Nederland tussen 1775 en 1925

Gerhard Geerken

Sinds de Gouden Eeuw werkten Duitse arbeidsmigranten in ons land als turfgraver, grasmaaier, matroos, tegelbakker, marskramer en in menig ander beroep, maar tot 1775 niet als stukadoor. Italiaanse meesters domineerden deze markt in heel Europa.¹ Na zijn leertijd in Amsterdam vestigde de Duitse boerenzoon J.B. Logeman (1748-1814) zich hier in 1775 als eerste Oldenburgse stukadoor.² Terwijl trekarbeid in de meeste migrantenberoepen vanaf 1800 al terugliep, kwamen tot 1925 naar schatting toch nog meer dan vijftienhonderd streekgenoten van Logeman voor vast of tijdelijk stukadoorswerk naar ons land.³ Ze vormden hier zelfs een heuse niche. In het eerste standaardwerk over de zogenaamde ‘Hollandgängerei’ uit 1902 verklaarde de Duitser J. Tack deze late trek van stukadoors uit de burgerlijke woonsmaak in ons land: ‘die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer, überhaupt eine gewisse Behäbigkeit, gab diesen Arbeiter reiche Beschäftigung’.⁴ Noch Tack, noch de Duitse predikanten die sinds 1867 de stukadoors bezochten, kende de oorsprong. Een eeuw na dato wisten de stukadoors zelf ook niet precies hoe het begonnen was.⁵ Voor het eerst beschrijft dit artikel wat de Oldenburgers van 1775 tot 1925 maakten, voor wie zij dat deden en hoe en waar ze werkten.

Emigranten en seizoenarbeiders

Over migratiegeschiedenis is veel gepubliceerd, maar in mindere mate over Oldenburgse stukadoors.⁶ De nauwe samenwerking tussen emigranten en seizoenarbeiders afkomstig uit eenzelfde streek is in de negentiende eeuw een nieuw fenomeen. Sinds de revolutie van 1848 bezochten lutherse predikanten de Duitse trekarbeiders in ons land om ze geestelijk te begeleiden, maar de stukadoors werden pas in 1867 opgemerkt.⁷ Het viel in het begin niet mee om ze te vinden. Hun logementen lagen verspreid en ze werkten in kleine groepen voor reeds geëmigreerde streekgenoten. De eerste indruk was positief: ‘Im allgemeinen stehen die “stukadoors” bei der holländischen Bevölkerung im besten Rufe als fleissige, sparsame und ehrliche Arbeiter.’⁸ Ze namen de positie over van de Italianen: ‘Früher war diese Arbeit in den Händen von Italienern. Seit etwa hundert Jahren haben unsere Oldenburger sie okkupiert’. Hun werk werd geroemd: ‘Teilweise auf der Höhe bildhauerischer Kunstfertigkeit’.⁹ Toch liep het niet voor iedereen goed af. In de negentiende eeuw werd door Hollanders op straat

neergekeken op de Oldenburgers, die extra opvielen door de witte kleding. Hun imago van ‘arme keuterboertjes’ overheerst ook in de literatuur. Dat beeld gaat echter alleen op voor de seizoenarbeiders in de loop van de negentiende eeuw.¹⁰ Maar zonder hen had de niche nooit bestaan. De Oldenburgse regering loste voorkomende problemen trouwens netjes op. Tussen 1834 en 1864 leende zij via haar consul geld aan 50 stukadoors die door een hoge ziekenhuisrekening of werkloosheid in acute financiële nood kwamen.¹¹ Dit betrof overigens minder dan 10% van alle stukadoors die in dat tijdvak hier werkten en niet alleen de armsten.¹² Bijna de helft van de migranten bouwde hier een nieuw bestaan op als stukadoor. De anderen losten met het verdiende geld hun pacht af of kochten grond aan en verbeterden zo hun kansen in de landbouw in de geboortestreek. De Oldenburgse stuc traditie in ons land kent drie tijdvakken: de pioniersfase (1775-1825), de niche (1825-1875) en de integratiefase (1875-1925). Alvorens de invloed op het bouwen en wonen in ons land per periode te beschrijven, volgt eerst een beknopte historische schets van stucwerk in Nederland.

Wat vooraf ging

Rond 1600 kende ons land zogenaamde ‘Kölner Decke’, voortkomend uit de traditie van houtskeletbouw met leempleister.¹³ Om woonkamers te beschermen tegen tocht en stof en zware constructiebalken te integreren, werd het interieur in één geheel gestukt. Op de balken bracht men versieringen aan. Italiaanse meesters werkten voor 1600 al voor de elite in Midden- en Zuid-Europa.¹⁴ Hun techniek ontsprong aan de beeldhouwkunst. Uit de hand brachten zij ornamenten aan op wanden en plafonds. Vanaf circa 1685 werkten zij ook in ons land.¹⁵ In steden met een gilde werkten ze samen met lokale gildeleden, daarbuiten trokken ze rond. Naar gelang de orderportefeuille, dus onregelmatig, lieten ze dan streekgenoten overkomen.¹⁶ Hun arbeidsintensieve kunstambacht was alleen betaalbaar voor de particuliere en publieke elite. Na 1800 konden meer bovenmodale burgers de met gips gegoten stucdecoraties betalen. Zoals Oldenburgers na 1800 boven de rivieren een sterke positie hadden, gold dat na 1850 voor de ‘Vughtse’ stukadoors beneden de rivieren, die later ook wel in de noordelijke helft van ons land werkten (afb. 1).¹⁷ Het stucwerk in ons land is goed gedocumenteerd tot 1800.¹⁸ De periode daarna kreeg minder aandacht. Dit artikel is in

1500	1600	1700	1800	1900	2000
	Keuls stuc				
	Hollandse stukadoors				
		'Italianen' (omgeving Como-meer)			
		Oldenburgse stukadoors			
			Vughtse niche		

Afb. 1. Stukadoors in Nederland

belangrijke mate gebaseerd op de persoonsgegevens en 125 gedocumenteerde werken van Oldenburgse stukadoors in ons land.¹⁹ Om hun invloed op het bouwen en wonen in ons land te kunnen bepalen, moet duidelijk zijn wat zij maakten en in opdracht van wie. De spreiding van de werken in de tijd (1775-1925) en de ruimte (boven de rivieren) is een goede afspiegeling van de persoonsgegevens van stukadoors en dus van de Oldenburgse stuc traditie in ons land.

1775-1825: Pioniers in een kunstambacht

Alle vijf gedocumenteerde werken uit deze periode zijn hoogwaardige interieurs in het Noorden des lands van de hand van J.B. Logeman: het Drostenhuis in Assen (1775-1780), het herenhuis Vismarkt 56 in Groningen (1782-1783), de buitenplaats Fraeylemaborg in Slochteren (1786) en de stadhuizen in Sloten (1791) en Groningen (1806) (afb. 2).²⁰ De eerste vier werken zijn uitvoerig beschreven door J. de Haan. Werkten de Italianen – meesters in rococo – volgens de toen heersende stijl, Logemans neoclassicisme was vernieuwend, zeker in het noorden.²¹ De invloed van architect Jacob Otten Husly, van oorsprong een Oost-Nederlandse stukadoor, kan dit verklaren. Deze won in 1774 de prijsvraag voor het Gronings stadhuis, die het neoclassicisme landelijk een impuls gaf.²² Logeman paste die stijl consequent toe in alle werken. Zijn alleenrecht op publiek stucwerk, waarover straks meer, bood de gelegenheid, maar alle nu bekende werken, ook de toeschrijvingen, vallen buiten dat recht.²³ Non-

Afb. 2. Trofeeën zijn een terugkerend element in het werk van J.B. Logeman. De afbeelding toont een trofee in de raadzaal van het voormalig stadhuis van het Friese Sloten (1791). Dezelfde symboliek is te vinden in de Fraeylemaborg in Slochteren (na 1786) en de koopmanswoning Vismarkt 56 in Groningen (1782-1783) (foto J. de Haan)

conformisme was een risico voor hem als opdrachtnemer. In het Noorden was weinig vraag naar stucwerk. Daarom werkten de Italianen daar tot dan toe alleen ambulant. Neoclassicistisch stucwerk was nog minder gevraagd. Dat verklaart wellicht waarom Logeman soms ver buiten zijn woonplaatsen Groningen en Emden werkte, zoals in Friesland en Bentheim. De gebruikte materialen, de projectduur en de relatie met de opdrachtgever, waarvan de bewaard gebleven rekeningen een goed beeld geven, lijken op de werkwijze van de Italianen. Logeman’s stijl was vernieuwend, maar zijn exclusieve positie en klassieke techniek waren identiek aan die van de Italiaanse meesters.

Leermeester Husly en alleenrecht op publiek stucwerk

In de geboortestreek van Logeman kwam het stucambacht niet voor. Naar eigen zeggen werd hij door de beste stukadoors in Holland opgeleid vanaf 1765.²⁴ In dat jaar stichtte Jacob Otten Husly in Amsterdam de stadstekenacademie. Daar werden de basisvakken voor een stukadoor onderwezen: tekenen, pleisteren en boetseren. De opleiding streefde er naar dat Nederlanders net zo goed zouden tekenen als Italianen.²⁵ Logemans opleidingsduur wijst er op dat hij bij een meester ervaring opdeed. Twee ooms van Husly hadden een stukadoorsbedrijf in de hoofdstad.²⁶ De carrière van Logeman liep opvallend parallel met het succes van Husly. Zo werkte Logeman voor 1775 in Friesland, waar toen één werk in uitvoering was dat qua stijl zijn betrokkenheid doet vermoeden: het stucwerk in de Harlinger kerk.²⁷ En daarvoor kreeg Husly opdracht in 1773.²⁸ Aan hem dankte Logeman ook het alleenrecht in Groningen. In zijn aanvraag van alleenrecht schreef Logeman aan het Gronings stadsbestuur over het risico van vestiging: ‘een entripriise op Zig Zelve kostbaar, hazardeus en van een onzekere reusite. Dan vreesende dat ..misschien andere baatzuchtige menschen het zelve metier alhyr mogten komen exerceren, en dus .. groote schaade toebrengen in die kosten die hij reeds heeft moeten aanwenden, om zijne gereedschappen, materialen enzv. tot het exerceren van zijn werk na herwaards over te brengen’.²⁹ De toekenning in 1775 van dat alleenrecht op publiek stucwerk in stad en ommeland voor twintig jaar, was slechts mogelijk met instemming van Husly, die na de prijsvraag in Groningen benoemd was tot stadsbouwmeester. Husly wilde vermoedelijk dat Logeman het stadhuis zou decoreren. De bouw vertraagde echter zo, dat Husly intussen overleed en Logemans alleenrecht verstreek. Maar toen na dertig jaar uiteindelijk het stucwerk aan de beurt was – Logeman woonde inmiddels in Emden en was bijna 60 jaar oud – werd dit hem toch gegund. Hij maakte tegen een vaste meterprijs de plafonds in de gaanderijen op ‘coepelsche wijze’ en in de vestibule en alle vertrekken op de bel-etage. Voor de ornamenten ‘die uit de hand moeten worden gewerkt, zal behoorlijk worden betaald’.³⁰

In Logemans carrière duikt meer dan eens bouwfraude op. Meteen na aankomst in het noorden begon hij met een grote, publieke opdracht buiten het Groningse alleenrecht, het Drostenhuis in Assen. Zijn opdrachtgever, de Drentse ontvanger-generaal J. van Lier had nauwe banden met de Groningse elite.³¹ De vergoeding van 2500 gulden voor het stucwerk was voor die tijd opvallend

Afb. 3. Van het oorspronkelijke stucwerk in Overcingel in Assen zijn slechts enkele delen bewaard, onvoldoende om het stucwerk toe te schrijven aan Logeman. Maar de neoclassicistische stijl van het gebouw en het feit dat Logeman gelijktijdig het neoclassicistische stucwerk in het naastgelegen Drostenhuis aanbracht, waarvoor hij bovendien een veel te hoge rekening mocht indienen, maken aannemelijk dat hij beide werken maakte (foto auteur)

groot.³² Dat geldt ook de rekening van 60.000 gulden van architect en aannemer A.M. Sorg.³³ Deze bouwde gelijktijdig en in dezelfde stijl Overcingel, het naastgelegen woonhuis van de opdrachtgever. Het oudste stucwerk daar lijkt op ander werk van Logeman (afb. 3).³⁴ Een rekening van het stucwerk in Overcingel is en zal nooit worden gevonden. Van Lier ontvluchtte ons land na beschuldiging van financiële malversaties. Sorg werd in 1787 beticht van bouwfraude in Smilde, waarbij zijn nauwe relatie met van Lier werd genoemd.³⁵ Later werd Logeman beschuldigd van bouwfraude in Bentheim.³⁶

Invloed op streekgenoten

Logemans succes inspireerde streekgenoten, waaronder voormannen van de latere Oldenburgse niches, maar de pionier van het eerste uur was zelf niet eenkennig met personeel, vestigingsplaats en vakgebied. Zakelijk ging het Logeman goed. Al na enkele jaren kon hij voor 1500 gulden een huis kopen in Groningen. Zijn huwelijk met een Nederlandse vrouw en maatschappelijke functies in de stad tonen dat hij snel inburgerde.³⁷ Hij had vanaf 1775 zeven knechten, Nederlanders en Oldenburgers.³⁸ In 1797 vertrok hij naar het economisch bloeiende Emden, waar hij ook als steenhouwer te boek stond.³⁹ Zijn activiteit als stukadoor in Groningen ging intussen door onder leiding van ‘knecht H. Wagenfeld’.⁴⁰ Deze kwam uit hetzelfde herkomstgebied. Er waren toen ook al seizoenarbeiders. In 1793 klaagde de Oldenburgse onderwijsinspecteur namelijk over een andere streekgenoot, de schoolmeester J.D. Grube. Deze combineerde het dorpsonderwijs, dat in de zomer lang stil lag, met stukadoren in Holland en propageerde dat onder zijn leerlingen. Uit vrees dat elders hetzelfde zou gebeuren, voelde de inspecteur niets voor overplaatsing; het stukadoren was Grube te lief om er afstand van te kunnen doen.⁴¹ Grube ging ongetwijfeld door met reclame maken.

Voor 1825 werkten al zo’n twintig streekgenoten van Logeman als stukadoor in ons land.⁴² Aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst, de opvolger van Husly’s tekenacademie in Amsterdam leerden de studenten op jeugdige leeftijd boetseren, tekenen en pleisteren. Onder de sinds 1822 geregistreerde

studenten waren sleutelfiguren van de latere niches, zoals J. Martens en J.E. Martens. De literatuur over beeldhouwkunst in Nederland vermeldt hun streekgenoten J.H. Wandscheer en J.H. Stöver.⁴³ Enkele Oldenburgers wonnen prijzen.⁴⁴ Dat de opvolgers van Logeman een hoge kwaliteit leverden, wordt bevestigd door de frequente samenwerking met Italianen. De stukadoor F.G. Beretta, wiens vader meewerkte aan het Binnenhof, stierf in 1829 in Oberlethe, het geboortedorp van Logeman.⁴⁵ De zieke werd verpleegd door weduwe Brüggemann. Haar kleinzoon was later stukadoorsknecht bij de gebroeders Beretta in Den Haag en nam uiteindelijk een voorname klant van hen over.⁴⁶ In Leiden gingen de Italianen en Oldenburgers vanaf 1818 enkele kortlopende ‘compagnieschappen’ aan.⁴⁷ De tweede generatie van pioniers moest het doen zonder Logeman’s alleenrecht, maar slaagde er in om op de vrije regionale markten niches te vormen, misschien wel omdat ze minder vernieuwend waren in de stijlkeuze.

1825-1875: Regionale niches van emigranten en seizoenarbeiders

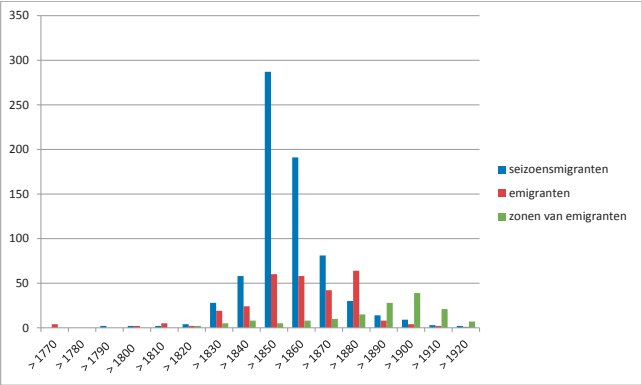
De Oldenburgers maakten tegen een gunstige prijs een goede kwaliteit van interieurs en buitengevels volgens de heersende smaak en hadden veel werk aan het frequent terugkerende onderhoud. Onder de ruim vijftig gedocumenteerde werken zijn gebouwen met eenzelfde exclusief profiel als in de vorige periode: bestuursgebouw, buitenplaats, herenhuis, paleis, kasteel en kerk. Nieuw zijn gebouwen met functies als: schouwburg, pastorie, gevangenis, ziekenhuis, school, beurs, museum, winkel, dierentuin en armenhuis. Getalsmatig zijn de werken min of meer gelijk over alle genoemde functies gespreid. Bekende locaties in Amsterdam zijn: Artis, de oude Beurs aan het Damrak, cultuurpodia Salon des Variétés, Frascati en Odeon en grachtenpanden, zoals de burgemeesterswoning en het huidige museum Willet-Holthuysen. Bekend in Leeuwarden zijn het stadhuis en de Winkel van Sinkel, in Rotterdam museum Boijmans en in Den Haag de paleizen Noordeinde en Huis ten Bosch. Soms betrof dit het stucwerk in de nieuwbouwfase, soms een uitbreiding of renovatie van een gebouw. De Oldenburgers kregen koninklijke aandacht en internationale waardering voor hun kunstambacht, dat ze vaak combineerden met ondernemerschap en technische innovaties in het vakgebied.⁴⁸ Die combinatie sterkte hun positie op de vrije markt. De gilden en een daaraan verwant fenomeen als alleenrecht bestonden niet meer.

De technische ontwikkeling droeg bij aan een gunstige prijs en de brede verspreiding van het ‘exclusief’ ogend stucwerk, zoals de gegoten ornamenten en het kunstmarmer. Ook in het koninklijk paleis werden afgietsels toegepast.⁴⁹ Later kwamen er fabrieksmatig geproduceerde afgietsels die nog goedkoper waren. Met klimaatbestendig Portland-cement werden buitengevels gedecoreerd. Dat paste in de architectuurstijlen van die tijd en het kon ook een goedkope manier zijn om een slechte buitengevel af te dekken.⁵⁰ De toepassing van ornamenten daalde van 100 procent in de eerste periode naar circa 65 procent van de gedocumenteerde werken. Het aandeel van reguliere muurafwerking met rapen en pleisterwerk en het onderhoud,

veelal omschreven als ‘wassen, repareren en witten’ nam toe.⁵¹ In de ontwerpfase verloren stukadoors invloed aan het verzelfstandigde beroep van architect. Uit de gedocumenteerde werken en de modelboeken die Oldenburgers gebruikten, blijkt dat de stukadoors vooral de gevraagde smaak volgden. Dat leverde op de vrije, lokale en regionale markt natuurlijk meer werk op dan het non-conformisme van Logeman. Opdrachtgevers waren overheid, adellijke elite, particuliere instellingen, boven-modale burgers en ondernemers. Dat de Oldenburgers veel woonhuizen van burgers decoreerden, ligt voor de hand gezien de gunstige prijs-kwaliteit-verhouding en conformistische stijl. In lijn met het beschavingsproces zoals door Norbert Elias beschreven, namen de opkomende burgers de culturele uitingen over van de hogere sociale klassen.⁵² Sierstuc behoorde daartoe. De burgerij had invloed in de besturen van lokale overheden en instellingen die stadhuizen, rechtbanken, kerken, scholen, armenhuizen, weeshuizen en ziekenhuizen lieten bouwen en onderhouden.⁵³ Tot dergelijke gebouwen beperkte de stedelijke ontwikkeling zich in het midden van de negentiende eeuw hoofdzakelijk, want de industrialisatie was in ons land nog niet op grote schaal doorgebroken. Vestingsteden konden pas na 1874 uitbreiden. De traditionele economie van ambachten, handel en landbouw, per regio variërend van matig of redelijk tot goed, was leidend.⁵⁴ Juist in de smalle economische marges functioneerden de Oldenburgse niches door de gesmeerde samenwerking tussen emigranten en seizoenarbeiders. Het aantal migranten nam snel toe. Ze verspreidden zich over de regio’s boven de rivieren. Beneden de rivieren, waar het katholieke geloof een rol speelde bij de opdrachtverlening, werkten ze niet.⁵⁵ Hoe verkregen de ‘allochtone’ Oldenburgers boven de rivieren hun bijzondere marktpositie?

Nichevorming

De geëmigreerde meester-stukadoors, die vaak met een Nederlandse vrouw getrouwd waren, verwierven via de lokale connecties hun opdrachten en organiseerden via de nauwe relaties in hun geboortestreek de migratiestroom zo dat ze de per seizoen golvende, maar groeiende vraag op maat konden bedienen (afb. 4). Opgemerkt moet worden dat de grootste stroom Oldenburgers afkomstig was uit een klein, hoofdzakelijk agrarisch gebied ter grootte van drie kerkgemeenten ten zuiden van de stad Oldenburg. In de gemeente Wardenburg, waar deze traditie begon, werd al in 1856 een stukadoorsvereniging opgericht.⁵⁶ Net als bij de stukadoorsbedrijven van emigranten ging ook de seizoenarbeid vaak over van vader op zoon.⁵⁷ Men kende elkaar, zowel de stukadoors hier als de familieleden daar. Vlak voor het migratieseizoen begon, werden op de zogenaamde ‘stukadoorsbals’ in het herkomstgebied nog de laatste nieuwtjes over het werk uitgewisseld en konden de huwelijkskansen worden verkend. De migranten huwden door de verdiende guldens eerder dan de boerenzoons die achterbleven. De combinatie van het aantal migranten, het forse marktaandeel, de spreiding over ons land en de lange werkdagen bevestigt de sterke positie van de Oldenburgers. Tussen 1825 en 1875 zijn 800 nieuwkomers geteld, emigranten en seizoenarbeiders. In

Afb. 4. Het aantal nieuwkomers onder migranten is een indicatie voor de vraag naar stucwerk dat door deze Oldenburgers werd gemaakt. In de pioniersfase (1775-1825) was er vraag van de elite, beperkt in omvang. Tijdens de nichefase (1825-1875) werkten emigranten en seizoenarbeiders succesvol samen en was er een grote piek van nieuwkomers. In de integratiefase (1875-1925) namen de zonen van emigranten de gevestigde bedrijven over. Oldenburgse seizoenarbeiders kwamen steeds minder.

het jaar 1868 werkten hier zo’n 500 Oldenburgers.⁵⁸ Kranten in 1862 meldden zelfs een hoger getal, 600 à 700.⁵⁹ De piek lag voor 1860. Van 1850 tot 1870 gaf alleen de gemeente Amsterdam jaarlijks 100 tot 150 stukadoors een verblijfspas, bijna uitsluitend Oldenburgers.⁶⁰ Een substantieel deel van hen vestigde zich permanent.⁶¹ Waren ze in 1825 actief in Amsterdam, Groningen, Leiden, Utrecht en Alkmaar, in 1875 was dat in 35 plaatsen het geval.⁶² Aanvankelijk bedienden ze vanuit de grote plaatsen de omgeving, later verdeelden ze zich over de kleinere plaatsen binnen dezelfde regio’s.⁶³ De grote arbeidspiek, van half april tot half juni, kwam door het witten. Dat werk was veel gevraagd na de voorjaarschoonmaak en rond de nationale verhuisdag 1 mei.⁶⁴ De werkweek varieerde in die maanden van 60 tot 100 uur: 5 tot 7 dagen per week en 12 tot 16 uur per dag.⁶⁵ Wie alleen kwam om te witten, ging voor de zomer terug naar huis. De echte stukadoors begonnen in het voorjaar ook met witten, want dat minder gespecialiseerde werk werd tijdens die arbeidspiek in het voorjaar het best betaald. De verhoren van het personeel in de Amsterdamse bouwbedrijven bevestigden de sterke positie van de Oldenburgers.⁶⁶

Het witten

‘Hollanders houden van lichte, representatieve interieurs’, aldus verschillende Duitsers in de negentiende eeuw.⁶⁷ Gedoeld werd op de woonsmaak van de elite en de boven-modale burgers. Wit had de voorkeur, soms waren andere kleuren in trek. Het witten behoorde vanouds al tot het werkgebied van de stukadoor. Voor het oog werd een nieuw geconstrueerd stucinterieur door de afwerking met witkalk één geheel. Zo vermeldt de rekening over 1775-1780 voor het nieuwe stucwerk in het Drostenhuis: ‘kalk om te witten’. Vanwege de kachelroet moest stucwerk na de realisatie regelmatig worden gereinigd en gewit. Omdat meer burgers zich in de negentiende eeuw stucwerk konden veroorloven, nam de vraag

Afb. 5. Schilderij van het kerkinterieur van IJsbrechtum kort voor 1865. De lutherse predikant Wolter, die in 1869 wordt rondgeleid door de pas gerealiseerde kerk, merkt na dit bezoek op dat de Nederlandse kerken een koude, kale indruk maken en contrasteren met de kerken in zijn herkomststreek en de vriendelijkheid van de Nederlanders (foto J. Mellema, in opdracht van het kerkbestuur)

naar witters voor dat stucwerk toe. Stukadoors beschikten over de grondstof en de speciale vaardigheid om het verwerkingsgereed te maken: het blussen van de kalk. De lutherse predikant Wolter in 1869 spreekt zich uit over het

Afb. 6. Dubbel woonhuis van de compagnons van stukadoorsfirma Brüggemann & Martens aan het Raaks in Haarlem. De huizen van de uit Oldenburg geëmigreerde meester-stukadoors waren reclame voor hun vak, maar ook een teken van hun welstand (foto Brüggemann & Martens, in bezit van S. Martens)

Afb. 7. Het stucwerk in de boerderij van familie Willers in Oberlethe, het geboortedorp van J.B. Logeman, is waarschijnlijk gebaseerd op werk dat de maker kende uit Nederland. De boerderij is sinds de begintijd van de Oldenburgse stuctraditie in bezit van de familie Willers die tot de vroegste stukadoorsfamilies kan worden gerekend (foto J. Weihe)

Nederlandse kerkinterieur dat afwijkt van wat hij gewend was: ‘In IJsbrechtum führte mich dominee Waalkes in seine neue, helle und freundliche Kirche, die gewiss für Holländer schön war, aber für uns Deutsche immer etwas Kahles und Kaltes hatte’ (afb. 5).⁶⁸ En predikant Schauenburg in 1886: ‘Der saubere und nüchterne Sinn der Holländer liebt weisse Decken und Wände und auch die Verzierungen in weiss übertünchter Stuckarbeit. Beide, sowie die äussere Versehung der Häuser mit Stückverzierung beschaffen die stukadoors. Wie lohnend diese Arbeit sein muss, sieht man an den mit städtische Eleganz eingerichtete Häusern der Stuckmeister’ (afb. 6).⁶⁹

In het herkomstgebied versierden sommige seizoenarbeiders hun boerderijen. Ze pasten daar ook bonte kleuren toe (afb. 7). Stukadoor Erdmann beschreef de toepassing van bonte kleuren in ons land: ‘Die Hauptarbeit war im Vorsommer das Weissen oder Anstreichen mit Kalkmilch (Wittjen). Fast alle Decken, Gänge und Vorportale waren mit Kalkmilch in den verschiedensten Farben getüncht und die Aussenwände mit schöner Wasserglasfarbe (Silikat) gestrichen.’⁷⁰ En verder zegt hij: ‘Der Holländer ist peinlich sauber und liebt bunte Farben. Der Bauer macht seinen Kuhstall nach dem Grossreinemachen zur Wohnung und verschliesst manchmal seine Stuben.’ De betere burger was in deze periode een belangrijke opdrachtgever voor het witten, maar niet altijd een makkelijke klant. Na zijn keuze voor het witten schreef een jeugdige migrant aan zijn ouders: ‘Das ich bis jetzt und auch wohl noch in Zukunft anders nicht thun brauche als weissen. Es gefällt mir ziemlich gut. Meistens müssen wir in schönen Stuben die Decken weissen. Aus den Stuben wird dann nicht viel ausgepackt. Das schöne Kleid auf dem Fussboden bleibt drin liegen. [...] Mann dürfte dann kein einziges Tröpfchen Kalk fallen lassen.’⁷¹ Het witten was in zo’n geval dus ook een kunst.

Ondernemers hier en daar

Waarom deden de Hollanders dit werk niet? Volgens de predikanten keken de Hollanders op straat neer op de ‘arme keuterboeren’ en hun werk, terwijl de opdrachtgevers over dat laatste tevreden waren.⁷² Een Oldenburgse seizoenarbeider

verklaarde dat Nederlanders niet zo hard wilden werken als zij deden. Knotter verklaart de niche van de Oldenburgers uit de winterstop in de bouw die een tekort aan vakroutine onder Nederlandse stukadoors veroorzaakte.⁷³ Hoe dan ook, de Oldenburgse ondernemers konden dankzij de inzet van seizoenarbeid de lucratieve arbeidspiek in het voorjaar goed aan. Het overige stucwerk voerden ze in het najaar uit met een kleinere groep van vaste en tijdelijke krachten. In de winter draaiden hun ‘burgerwinkels’ op een heel laag pitje.⁷⁴

In de periode 1825-1875 volgden diverse Oldenburgers een degelijke beroepsopleiding aan de academie in Amsterdam, zoals eerder beschreven, maar de meesten leerden het vak al doende. Ze keken de kunst af van een bekwame knecht en kregen geen speciale opleiding.⁷⁵ In de verhooren van personeel in Amsterdamse bouwbedrijven wordt opgemerkt: ‘Scherpe onderscheiding bestaat er tusschen de genoemde kalkbewerkers: een witter smeert eenvoudig kalk over de muren, een stukadoor brengt plafonds aan. Modelleur is een kunstambacht, verdient vaak 40, 50 ct per uur, soms 1 gld.’⁷⁶

Voor 1875 combineerden enkele Oldenburgse stukadoors in ons land hun bedrijf met makelaardij en aannemerij en in de derde periode zelfs met brandstof- en aardappelhandel. Naast het oorspronkelijke kunstambacht werd het ondernemerschap steeds belangrijker.

Kleine boeren die mede dankzij de voortgaande landbouwkundige vernieuwingen in het herkomstgebied hun kansen daar konden verbeteren, bleven bij seizoenarbeid.⁷⁷ In de rustige wintertijd ontgonnen ze de nieuw aangekochte heidegrond en versierden hun boerderijen met stuc (afb. 8).⁷⁸ Er waren er na 1850 ook die zich als stukadoor in Duitsland vestigden, waar reeds vanaf 1850 – eerder dan in ons land – de bouwmarkt aantrok door de industrialisatie.

1875-1925: Werkgevers en werknemers op een nationale bouwmarkt

De opkomende industrialisatie in ons land klinkt na 1875 voorzichtig door in opdrachten voor stucwerk in stationsgebouw, kantoor, fabriek en werkmanswoning, maar de meeste van de 70 gedocumenteerde werken lijken op de functies in de vorige periode, zoals een kerk, paleis, buitenplaats, pastorie, ziekenhuis, weeshuis, inrichting, bejaardenhuis, armenhuis, concertgebouw, burgersociëteit, museum, dierentuin, theater en schouwburg, hotel, winkel, burgerwoning en school. Enkele bekende gebouwen zijn het Concertgebouw en het kantoor van de Internationale Tabakshandel Maatschappij in Amsterdam, het kantoor van de Nederlandsche Handelsmaatschappij in Rotterdam, het Centraal Station in Utrecht, het Teylers-museum in Haarlem en opnieuw het paleis Noordeinde in Den Haag.

Burgerhuizen in de heersende stijl maakten weer een groot deel van het werk uit. Een beeld daarvan geven de 119 tekeningen van de stukadoorsfamilie Wempe uit Sneek.⁷⁹ De stukadoorspatroons behoorden nu zelf vaak tot de bovenmodale burgerij voor wie ze werkten (afb. 9).

De opdrachtgevers in deze periode waren burgers, ondernemers en publieke en particuliere instellingen. De orderportefeuille van

Afb. 8. Dit ornament in de 1890 door Gerdes gebouwde boerderij in Oberlethe is gegoten en identiek met het ornament in een villa in Borne, die gebouwd is in 1891. Het ornament in Borne is onderdeel van een gesjabloneerd plafond (noot 13, 497). Die techniek werd in de loop van de negentiende eeuw vaker toegepast (foto J. Weihe)

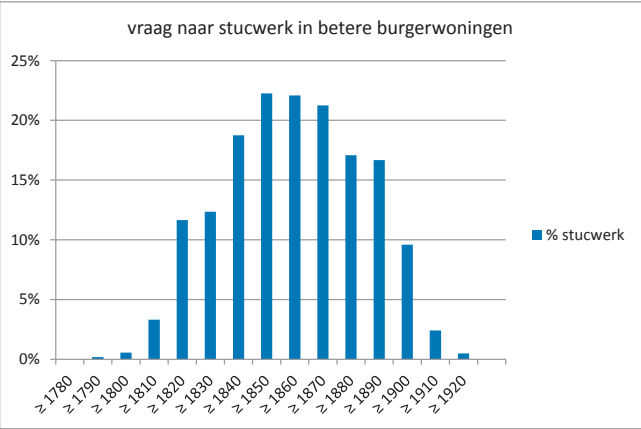
de Oldenburgse ‘burgerwinkels’, zoals hun bedrijven al voor 1900 treffend genoemd werden, veranderde in deze periode weinig wat aard van het werk en opdrachtgevers betreft, maar de arbeidsmarktverhoudingen, de organisatie van de bouw en de woonsmaak wijzigden juist wel ingrijpend en ook nog eens aan twee kanten van onze landsgrens.

Afb. 9. De geëmigreerde meester-stukadoor J.C. Gramberg (1820-1910) liet zich schilderen met een tekening van een stucornament in zijn hand. Zo’n schilderij toont dat de Oldenburgse stukadoorsbazen al snel tot de betere burgerij gerekend konden worden en dat hun zelfbewustzijn groeide (foto in bezit van E. Gramberg)

Veranderingen in aanbod aan en vraag naar stukadoors

Duitse seizoenarbeiders vonden door de vroegere industrialisatie dichterbij huis goed betaald werk. De lonen in ons land stegen door de sinds 1875 aantrekkende bouwmarkt. De Oldenburgers kregen daardoor meer concurrentie van Nederlandse arbeiders, ook omdat door de industrialisatie ambachtslieden zonder werk kwamen en zich aanboden op de arbeidsmarkt.⁸⁰ Omdat hier steeds meer werk was, kon men het Nederlandse personeel ook beter aan het werk houden en dus beter opleiden in het stukadoorsvak. En de Oldenburgse seizoenarbeiders die nog wel bleven komen, kozen intussen steeds vaker voor het ‘snelle geld’ dat met witten verdiend werd, zoals een lutherse predikant dat in 1889 beschreef en bevestigd wordt door een jeugdige seizoensmigrant in 1894 en 1895 in brieven aan zijn ouders.⁸¹ Uit die brieven blijkt dat de stukadoor zonder vakopleiding onder aan de ladder begon: tegen geringe vergoeding leerde hij witten en had daarna de keus tussen geld verdienen met witten of het vak leren voor stukadoor en koos hij voor dat laatste dan zou hij pas na enige jaren een redelijk salaris ontvangen. Diverse steden in ons land groeiden na 1875 snel, maar in de revolutiebouw en de procedure van openbare aanbesteding werkten de Oldenburgers bijna niet.⁸² Sommigen kwamen door de veranderde verhoudingen zelfs in de knel. Seizoenarbeiders bleven weg als het jaar tevoren weinig te doen was.⁸³ En de regionale binding tussen emigrant en seizoenarbeider verslaptte in de loop der tijd. In de bouw organiseerden werkgevers en werknemers zich intussen als twee belangengroepen die regelmatig tegenover elkaar stonden; eerst lokaal, later via nationale organisaties. In het bestuur van de Nederlandse Stukadoors Patroons Bond (1902) werkten de Oldenburgse ondernemers samen met hun Vughtse en ‘Hollandse’ collega’s. De spanningen op de arbeidsmarkt namen toe. Werkgevers mobiliseerden Duitse stukadoors om stakingen te breken. In 1914 kwam de stukadoorswet, maar het bleef onrustig.

Afb. 10. In de negentiende eeuw vermeldden verkopers of verhuurders van betere huizen vaak de aanwezigheid van vertrekken met behang en/of stucwerk. Hun advertenties zijn een indicatie van de woonsmaak van de ‘betere burgerij’. Dit schema toont het verloop van de vraag naar stucwerk als percentage van alle woningadvertenties met behang en/of stucwerk. Dit vertoont gelijkenis met de trek van Oldenburgse stukadoors naar ons land, zoals weergegeven in afbeelding 4.

Afb. 11. Stukadoor J.F. Geerken, overgrootvader van de auteur, bouwde in 1902 een luxe woonhuis in Stadskanaal, dat hij eerst verhuurde aan een notaris, en later zelf bewoonde. In Oldenburg werden vanaf 1860 voor de betere burgers honderden van deze zogenaamde ‘Huntehütte’ gebouwd

Vughtse stukadoors staakten in 1923 tegen het in dienst houden van vreemde arbeiders, omdat gelijktijdig lokale collega’s werden ontslagen. Hun appèl op regionale loyaliteit bleek tevergeefs. Verandering van de woonsmaak en interieurproducten had ook gevolgen. Goedkoper in aanschaf en onderhoud dan stucwerk was het afwasbare behang dat vanaf 1875 fabrieksmatig werd geproduceerd. Olieverf kreeg een groter aandeel in de afwerking. En in de jugendstil en Amsterdamse school werden stucdecoraties minder toegepast. In deze periode zijn 400 nieuwkomers genoteerd.⁸⁴ Vooral het aantal seizoenarbeiders daalde. De totale vraag naar stucwerk was

Afb. 12. Stukadoor B.H. Brüggemann, telg uit van één van de vroegste stukadoorsfamilies in Oberlethe, bouwde in 1926 in zijn woonplaats Apeldoorn een aantal huizen met een gepleisterde bovengevel. Volgens zijn nazaten is deze stijl geïnspireerd op woningbouw in Noord-Duitsland (foto C. Brüggemann)

veel groter dan in 1800. Na 1900 werden ook volkswoningen wel gepleisterd. Het aandeel sierstuc daalde echter tot onder 20 procent van de gedocumenteerde werken. De burgerhuizen zijn overigens slecht gedocumenteerd, terwijl de sierstuc daar waarschijnlijk het langst in zwang bleef. Het witten nam wel af, maar er bleef vraag van de boven-modale burgers. De gewone man witte rond 1900 zelf, maar wie het betalen kon, liet het nog altijd doen.⁸⁵ Na 1900 waardeerde de Nederlandse burger het stucwerk in de woning geleidelijk aan minder ten gunste van behang (afb. 10).⁸⁶

Duitse invloed

Nam de invloed van Oldenburgers op de architectuur in ons land sinds Logeman af, in de derde periode drukten enkele geëmigreerde en geïntegreerde stukadoors lokaal een Duits stempel op het straatbeeld. Misschien groeide het zelfbewustzijn bij deze groep zodanig dat dit kon gebeuren. Gebouwen die zij op eigen initiatief maakten, weerspiegelen die Duitse invloed. Het betreft een vrijstaand woonhuis en een kleinschalige

Afb. 13. Bij de restauratie van het stucwerk in de kerk van Baaijum, oorspronkelijk in 1876 door de Oldenburgse stukadoor J.D. Fast gemaakt, kwamen wanddecoraties met roze, gele en groene kleuren te voorschijn. Bij de betrokken restauratie-architect en ingewijden in de Friese kerkenbouw is zo’n toepassing in Friesland niet bekend. Dit wijst op een Duitse invloed (foto Kijlstra & Brouwer)

projectontwikkeling van woningen. De invloed in deze gevallen is lokaal, maar verdient hier aandacht omdat niet bekend is hoeveel op eigen initiatief is gebouwd. De Duitse invloed van de zogenaamde ‘Huntehütte’ in Oldenburg is onmiskenbaar in het woonhuis dat mijn overgrootvader bouwde in Stadskanaal (afb. 11).⁸⁷ De gepleisterde bovengevels van een kleine reeks woningen in Apeldoorn komen volgens de nazaten van de ontwikkelaar, een Oldenburgse stukadoor die daar gevestigd was, uit Noord-Duitsland (afb. 12). De gele en roze kleuren die opdoken tijdens de restauratie van het stucwerk in de kerk in Baaijum verraadden een Duitse invloed volgens de restauratiearchitect G. Brouwer en S. ten Hoeve, een ingewijde in de Friese interieurs (afb. 13). Het eclectisch stucwerk in deze kerk van de Oldenburger J.D. Fast was een belangrijke reden om de kerk uit 1876 de status van monument te verlenen. De restauratie is in 2012 gereed gekomen (afb. 14).

Conclusies

Hoogwaardig vakmanschap kenmerkt het Oldenburgs stucwerk in de pioniersfase van 1775 tot 1825. In de sporen van Husly droeg Logeman bij aan de verbreiding van het neoclassicisme in

Afb. 14. Vanwege het stucwerk in de kerk van Baaijum kreeg deze kerk de status van monument. De restauratie is in 2012 voltooid onder leiding van de architecten Kijlstra & Brouwer (foto Kijlstra & Brouwer)

het noorden. Zijn exclusieve positie ontleende hij aan een elitaire vraag en aan uitzonderlijke fenomenen alleenrecht en bouwfraude. Het kunstambacht van de eerste en tweede generatie pioniers was een goede springplank voor de niches in de periode 1825-1875, maar dè succesfactor voor de sterke marktpositie in het midden van de negentiende eeuw was toch de gesmeerde samenwerking tussen de Oldenburgse emigranten en seizoenarbeiders op de vrije, regionale markten. In de loop van de negentiende eeuw werd door deze groep in de huizen van bovenmodale burgers boven de rivieren stucwerk gemaakt in de heersende smaak. Aansluitend werd vaak het onderhoud uitgevoerd. Enkele ondernemende vaklieden droegen in deze periode bij aan technische en decoratieve innovaties, als vochtwering en kunstmarmer, waarvoor ze in nationale en internationale vakkringen waardering kregen. Deze stukadoorstaditie bracht ook enkele beeldhouwers voort. De niches floreerden juist dankzij de smalle economische marges in deze periode. Toen door de industrialisatie de bouwmarkt in ons land na 1875 aantrok, liep deze arbeidsmigratie namelijk terug. De emigranten en hun nazaten bleven als gevestigde stukadoorsbedrijven volop actief, maar integreerden in de Nederlandse brancheorganisaties. De aard van de werken die de Oldenburgers maakten en hun invloed op de architectuur wijkt in de periode na 1875 niet af van de periode voor 1875. Slechts in een enkel geval, met name daar waar de Oldenburgse stukadoor zelf als bouwheer optrad, is soms Duitse invloedesignaleerd.

Dankwoord

Voor de informatieuitwisseling over Oldenburgers dank ik diverse, niet nader te benoemen nazaten van Oldenburgse stukadoors en de Oldenburgische Gesellschaft für Familienkunde. Voor hun professionele bijdrage aan deze publicatie verdienen enkele inhoudelijk deskundigen speciale vermelding: J. Lucassen, W. Freling, J. de Haan, S. ten Hoeve, W. Friso en E. Koldeweyj.

Noten

- ¹ Deze stukadoors kwamen uit het Noord-Italiaanse Piemonte en Ticino en het Zuid-Zwitserse Lugano en worden hier kortweg aangeduid als Italianen, zoals in de literatuur ook gebruikelijk is.
- ² J. de Haan, ‘Stucwerk van Johan Bernhard Logeman (1748-1814)’, *Hervonden stad* 10 (2005) 7, 133-140.
- ³ G.H. Geerken registreert sinds 2010 persoonsgegevens en werken van Oldenburgse stukadoors in ons land tussen 1775 en 1925. Begin 2012 zijn ruim 1150 stukadoors en 125 werken bekend, gebaseerd op 3000 vermeldingen in literatuur, bouwarchieven, historische kranten, vreemdelingenregisters, kerklijsten en genealogische bronnen. Vaak zijn geboortejaar, woonplaats, burgerlijke staat, ouders van migranten bekend en of ze ‘emigrant’ of ‘seizoenarbeider’ zijn. De Oldenburgische Gesellschaft für Familienkunde (OGF) is een belangrijke bron voor genealogische informatie. Vele bronnen zijn nog niet bewerkt. Naar schatting gaat het om meer dan 1500 stukadoors uit de drie kerngemeenten Wardenburg, Hatten en Grossenkneten. Oproep: kent u stukadoors met een Duitse naam die tussen 1775 en 1925 in ons land werkten, dan wordt de auteur daarvan

graag op de hoogte gebracht. De lezer kan informatie krijgen over Oldenburgse stukadoors en stucwerken.

- ⁴ J. Tack, *Die Hollandsgänger in Hannover und Oldenburg*, Leipzig 1902, 116. Predikant Wolter bevestigt dat de vraag in Holland van de betere burgers komt: ‘Holland is das Eldorado der stukadoors. Stukaturarbeit an den Decken und oft an den Wänden ist ein Schmuck aller besseren Häusern’, A. Gladen e.a., *Hollandgang im Spiegel der Reiseberichte evangelischer Geistlicher*, Münster 2007, 514.
- ⁵ Tack 1902 (noot 4), 116: ‘Die Entstehungszeit dieser Wanderarbeiter liegt im Dunkeln. Der Mangel an Akten und sonstigen Nachrichten lässt keine sicheren Angaben zu.’ Lutherse predikanten, die sinds 1867 spraken met de stukadoors, kenden Logeman niet. Predikant Wolter zegt in 1869: ‘Der erste, soviel ich erfahren [habe], ist der jetzt verstorbene stukadoor Martens gewesen’, Gladen 2007 (noot 4), 515. Bedoeld wordt J.E. Martens, stukadoor in Leeuwarden van 1843 tot 1867. Predikant Schauenburg in 1886: ‘Ein Oldenburger namens Martens soll der erste deutsche Stuckmeister in Amsterdam gewesen sein’, Gladen 2007 (noot 4), 888. Dit betreft J.H. Martens (geboren 1767), de oom van voornoemde J.E. Martens.
- ⁶ J. Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee*, Gouda 1984; L. en J. Lucassen, *Winnaars en verliezers*, Amsterdam 2011, 232; A. Heering, ‘Van schoorsteenvegers en pizzabakkers’, *Stad en Lande*, Historische reeks 4, Utrecht 1985; P. Lourens en J. Lucassen, *Arbeitswanderung und berufliche Spezialisierung*, Osnabrück 1999; M. Schrover, *Een kolonie Duitsers*, Amsterdam 2002; K. Mulder, *Hannekemaaiers en kieperkels*, Haren 1973.
- ⁷ Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 878.
- ⁸ Predikant Meyering in: Gladen 2007 (noot 4), 498.
- ⁹ Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 888.
- ¹⁰ W. Stelljes, *Wardenburg*, Oldenburg 1995, 188; I.J. Leutscher, ‘De “Stückedor”’, *Neerlands Volksleven* 20 (1970) 2, 63; Tack 1902 (noot 4), 116-117; Mulder 1973 (noot 6), 108.
- ¹¹ Staatsarchiv Oldenburg, bestand 76-9, inv. nr. 203 en 204.
- ¹² G.H. Geerken, *Migratiepolitiek tussen herkomst- en profijtbeginself*. De publicatie verschijnt in 2012 in het verslag van de inleiding *Die obrigkeitlichen Bedingungen für eine Migration am Beispiel der Oldenburger Stuckateure in den Niederlanden*, tijdens het symposium ‘Migration in Nordwestdeutschland und den benachbarten Niederlande’, in Emden op 14 en 15 oktober 2011.
- ¹³ B. Rinn, ‘De “Kölner Decke”’, in: E. Koldeweyj (red.), *Stuc, Kunst en Techniek*, Zwolle 2010, 188-206.
- ¹⁴ G. Beard, *Stucco and Decorative Plasterwork in Europe*, New York 1983, 57.
- ¹⁵ W.V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17e en 18e eeuw*, Leeuwarden/Mechelen 1996, 169.
- ¹⁶ Met dank aan W. Freling, die deze informatie mondeling kreeg van professor Andrea Spiriti van de Universiteit in Varese, Italië.
- ¹⁷ A. van Geloven, ‘Meesters in gips en kalk, Over de goede reputatie van de Vughtse stukadoors’, *Vughtse historische reeks* 5, Vught 1997, 126-139.
- ¹⁸ C.W. Fock, diverse publicaties, onder andere: ‘18e eeuws stucwerk in Nederland’, *Heemschut* 59 (1982) 2, 36-38; Freling 1996 (noot 15); J. de Haan, *Hier ziet men uit Paleizen*, Assen 2005; Den Haan 2005 (noot 2); Koldeweyj 2010 (noot 13).
- ¹⁹ Bij deze 125 werken zijn toeschrijvingen niet meegeteld. Geerken 2010-2012 (noot 3).
- ²⁰ Fragmenten van het stucwerk in het Drostenhuis, uitgevoerd tussen

- 1775 en 1780, zijn nog aanwezig. De rekening noemt als gebruikte materialen ‘gegloeit koperdraat, pleister, spijkers, kalk om te witten, bossen riet, stuifkalk en compositie voor de vogtige Muir’. De opdrachtgever van Vismarkt 56, koopman Fruytier, was ontevreden over de voortgang. De onenigheid over onder andere de stijlkeuze vocht hij voor de rechter uit. De trofeeën in Vismarkt 56 lijken op die in Fraeylemaborg in Slochteren. De mededeling van de archivaris van dit private archief aan J. de Haan wijst op Logeman als maker. Het stucwerk in het stadhuis van Sloten (Friesland) bevindt zich in de raadzaal: een stadswapen op de schoorsteenmantel, een landschap met ruïne als bovendeurstuk en op het plafond de symbolen van vier jaargetijden. De Haan 2005 (noten 2 en 18); Drents archief, Oud Staten Archief, toegang 0001, inv. nr. 1775-243.
- ²¹ De Haan 2005 (noten 2 en 18).
- ²² T. von der Dunk, *Een Hollands Heiligdom*, Amsterdam 2007, 46, 51, 186, 314. De prijsvraag voor het Gronings stadhuis droeg bij aan de landelijke verbreiding van het neoclassicisme. Vanaf 1750 ontwikkelde die stijl zich in Amsterdam en kreeg vanaf 1760 al bekendheid, maar Petrus Camper sneed de prijsvraagopgave helemaal toe op die stijl. Alle grote bouwmeesters uit de Republiek deden mee, zelfs van daarbuiten en allen moesten zich dus gelijktijdig over de opgave buigen. Het ‘meest baanbrekende bouwwerk in die eeuw’ werd pas veel later gebouwd. De definitieve overgang van rococo naar neoclassicisme (Lodewijk XVI-stijl) wordt gesteld op 1775.
- ²³ Het Groninger stadhuis valt buiten de termijn van Logeman’s alleenrecht. Buiten het publieke karakter: Fraeylemaborg, Vischmarkt 56, Overcingel (toeschrijving), opdracht van familie Stuermann (Bentheim) en kerk Harlingen (toeschrijving); buiten het Groninger rechtsgebied: Drostenhuis in Assen en stadhuis in Sloten.
- ²⁴ Groninger Archieven, toegang Archief Secretarie, inv. nr. 542, los blad achterin Octrooiboek 1737-1796; De Haan 2005 (noot 2).
- ²⁵ Stadsarchief Amsterdam, archief van de stadstekenacademie, toegang 265, diverse inventarisnummers. Jacobus Buys verwoordt in 1769 de ambitie in een toespraak over één van de basisvakken, het ‘teekenen naar het levend menschbeeld’: ‘Bevlijtigt U dan om dit gedeelte der kunst magtig te worden; want hier in zijn onze Nederlanders doorgaans minder geweest dan de Italianen, daar ze anders altoos, en genoegezzaam boven alle Natïën, hebben uitgemunt in het verbeelden der eenvoudige Natuur [...]’, Stadsarchief Amsterdam, Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten, toegang 681, inv. nr. 82.
- ²⁶ Hans Jacob en Hendrik Huslij (1706-1788), Freling 1996 (noot 15), 339.
- ²⁷ Mededeling van S. ten Hoeve over stucwerk en stijlen in Friesland in de jaren voorafgaand aan 1775.
- ²⁸ R. Stenvert e.a., Fryslan, *Monumenten in Nederland*, deel 6, Zeist/ Zwolle 2000.
- ²⁹ Groninger Archieven, toegang Archief Secretarie, inv. nr. 542, Octrooiboek 1737-1796, De Haan 2005 (noot 2).
- ³⁰ Groninger archieven, toegang 1605, Archief stad Groningen, inv. nr. 169r, bijlagen bij rekeningen van bouw stadhuis, omslag 47, 1806. Logeman ontving in totaal bijna 1500 gulden (omslag 37).
- ³¹ De dochter van Van Lier was bevriend met de Groningse burgemeester L. Trip. Met vriendelijke dank aan B. van der Zwan van het Drents archief voor deze informatie.
- ³² Voor het stucwerk in Vismarkt 56 in Groningen kreeg Logeman 440 gulden, voor het stadhuis in Sloten 290 gulden, De Haan 2005 (noot 2), 136, 138.

- ³³ De Haan 2005 (noot 2).
- ³⁴ Met vriendelijke dank aan de heer Van Lier voor het tonen van stucwerk in Overcingel.
- ³⁵ P. Brood, *Hemels Drenthe*, Leeuwarden 2008, 15: ‘Meer dan twintig getuigen konden bewijzen dat hij van de materialen voor de Smildinger kerk zoveel gestolen had, dat hij daarvan een kostbaar huis kon bouwen. Naderhand verkocht hij dit huis weer aan een van de Drentse bestuurders, die ervoor moest zorgen dat hij ook het werk aan de landschapsgebouwen in Assen kreeg. Zijn tegenstanders beweerden dat hij te veel wist van de ‘schelmenstreken’ van de Drentse heren en daarom stilgehouden werd met opdrachten.’ Voor de bouwfraude ook: R.D. Mulder, ‘Johannes van Lier 1726-1785’, *Nieuwe Drentsche Volksalmanak* (1942).
- ³⁶ Logeman zou slechts 184 kubieke voet steen geleverd te hebben in plaats van de in rekening gebrachte 278 kubieke voet. Groninger archief, Ingekomen stukken bij Burgemeesteren en Raad der Stad Groningen, 5 februari 1805.
- ³⁷ De Haan 2005 (noot 2).
- ³⁸ Van de knechten Hindrik, A.C.Visser, Butte, Hindrik Brutje, H. Vaget, Stöver en Oltman zijn de laatste drie met zekerheid Noord-Duitse stukadoors. Rekening Drostenhuis 1775-1781, Drents archief, toeg. 0001, inv. nr. 1775-243.
- ³⁹ Testament J.B. Logeman in Staatsarchief Aurich, Amtsgericht Emden, Rep. 124, Nr. 1287, Reg. Signatur 999.
- ⁴⁰ *Groninger Courant*, 9 mei 1797.
- ⁴¹ De Oldenburgse onderwijsinspecteur Mützebecker noemde J.D. Grube, die schoolmeester was in Astrup van 1782 tot 1819 in een brief van 1793 een ‘Hollandgänger’ die ‘een betere gypsarbeider dan schoolmeester was’. Grube speelde volgens de inspecteur een belangrijke rol in de verbreiding van de ‘Hollandgängerei’ in deze streek, in dit geval dus het stukadoorsvak, W. Stelljes 1995 (noot 10), 200.
- ⁴² Geerken 2010-2012, zie noot 3.
- ⁴³ Ook metselaar Vosteen was een leerling. Stadsarchief Amsterdam, Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten, toegang 681, inv. nrs. 104-106.
- ⁴⁴ De Oldenburgers volgden aan de Akademie voor Beeldende Kunsten de vakken boetseren en pleisteren en wonnen tijdens hun opleiding prijzen (1826: J. Martens en J.E. Martens). Andere prijzen: *Algemene Konst- en Letterbode Amsterdam*, 27 oktober 1828 (J.H.M. Wandscheer); *Algemeen Handelsblad*, 1 november 1837 (J.H. Neumann) en 10 november 1849 (J.F.C. Wandscheer); *Amsterdamsche Courant*, 23 november 1841 (H.E. en B.E. Stöver).
- ⁴⁵ Beretta woonde in Den Haag, maar kwam voor herstel van zijn gezondheid naar Oberlethe, waar hij volgens het kerkboek in Oberlethe verpleegd werd door weduwe Brüggemann. De familie Beretta uit Lugano bracht veel stukadoors in ons land voort.
- ⁴⁶ De Haagse stukadoors P.A. en J.A. Beretta, neven van F.G. Beretta, maakten vanaf 1847 voor baron Van Heeckeren het stucwerk in kasteel Twickel in Delden. De Oldenburgers J.D. Brüggemann en C.H. Oltmanns zijn vanaf 1859 vermeld als hun knechten en namen vanaf 1861 deze klant over. Huisarchief Twickel, inv.nr. 2505 en 2506. Met vriendelijke dank aan de archivaris A. Brunt.
- ⁴⁷ Compagnieschappen: Verda-Labohm 1818, Bianchi-Labohm 1821, Bianchi-Sparenberg 1823, *Leydse Courant* 1818-1824.
- ⁴⁸ J.H. Stöver maakte een beeld van mr. J. van Lennep in 1851 en werd door zijn leermeester Royer voorgesteld aan koning Willem, *Leydse Courant*, 9 mei 1851. J.E. Martens, won prijzen voor zijn

- kunstambacht, maar maakte ook reclame voor nieuwe bouwmaterialen als alabastine, asfalt en muurverf, *Leeuwarder Courant*, 27 maart 1846, 25 februari 1848, 3 november 1854, 15 november 1864. J.D. Grube maakte fraai stucwerk, maar handelde ook in steen en mahoniehout, *Algemeen Handelsblad*, 4 september 1839, 4 april 1848, 25 augustus 1854. Het kunstmarmer van J.H. Knetemann is eervol vermeld, maar hij maakte ook coatings voor ketels, *Bouwkundige Bijdragen* (1856) 5; *Maatschappijbelangen*, Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel, Haarlem 1857; *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 21 augustus 1861, 21 februari 1864; Koldewij 2010 (noot 13), 307. Het kunstmarmer van J.H. Paradies is eervol vermeld op de wereldtentoonstelling in Parijs 1878, *Het Nieuws van de Dag*, 21 oktober 1878; *De Tijd*, 22 oktober 1878; Koldewij 2010 (noot 13), 307.
- ⁴⁹ De rekening van Gebr. Meiners in 1863 noemt het vormen, gieten, zuiveren, plaatsen en bijwerken van ornamenten. In Paleis Huis ten Bosch werd in 1863 de bovengeang gestukt. Koninklijk Huisarchief, archief van de Intendance Den Haag, E9a-IIIb-93 en 78.
- ⁵⁰ Mondelinge mededeling van W. Freling.
- ⁵¹ Geerken 2010-2012, zie noot 3.
- ⁵² N. Elias, *Het civilisatieproces*, Meppel/Nijmegen 2001.
- ⁵³ De relatief grote dichtheid in Friesland verklaart S. ten Hoeve uit de rijkdom van de kerken sinds de Middeleeuwen. Het intensieve onderzoek van S. ten Hoeve naar interieurs in Friesland draagt ongetwijfeld bij aan de relatief grote dichtheid van waarnemingen in deze provincie, Geerken 2010-2012, zie noot 3.
- ⁵⁴ A. van der Woud, *Het lege land*, Amsterdam 2010.
- ⁵⁵ Van Geloven 1997 (noot 17), 127.
- ⁵⁶ Stelljes 1995 (noot 10), 196, 199.
- ⁵⁷ Gladen 2007 (noot 4), 515; Geerken 2010-2012, zie noot 3. De stukadoors waren vaak verwanten, maar ook dorpsgenoten. Bijna alle familienamen uit de gemeente Wardenburg, waar de traditie begon, komen voor in het bestand van de auteur.
- ⁵⁸ In 1868 telde Wardenburg 299 Hollandgängers, Hatten 89, Grossenkneten 46 en enkele andere gemeenten samen 26, Lucassen 1984 (noot 6), 373; Stelljes 1995 (noot 10), 198.
- ⁵⁹ *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage en Rotterdamsche courant*, 7 juni 1862.
- ⁶⁰ Vreemdelingenregister Amsterdam vanaf 1849, Stadsarchief Amsterdam, toegang 5225, diverse inventarisnummers.
- ⁶¹ Knotter berekent 10 procent per jaar, A. Knotter, ‘Stedelijke economie en arbeidsmarkt. Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw’, *BMGN* 101 (1986) 4, 551-580.
- ⁶² Gladen 2007 (noot 4); Von der Dunk 2007 (noot 22); Van der Woud 2010 (noot 54).
- ⁶³ Voor werklocaties: Geerken 2010-2012, zie noot 3. Een lijst in het kerkarchief Hatten vermeldt waar de Oldenburgers in 1868-1870 werkten. Hieruit blijkt dat 45 procent naar Amsterdam ging. Kerkarchief, nummer 152, omslag X [23].
- ⁶⁴ Na de voorjaarschoonmaak ging de roetende kachel niet meer aan. De huizen werden dan gereinigd en gewit. Nationale verhuisdag was 1 mei. Deze startdatum van éénjarige arbeidscontracten leidde tot veel verhuizingen en dus tot onderhoud van huurhuizen. Een grote hoeveel werk moest dan in korte tijd worden geklaard.
- ⁶⁵ Het aantal arbeidsuren per dag werd genoemd door seizoenarbeiders in brieven aan hun familie. De zeventienjarige Hein Döbken

- (1894-1895) werkte 14 uur per dag. Ook predikanten in verslagen van hun bezoek aan seizoenarbeiders noemen uren, bijvoorbeeld Meijeringh noemt 16 uur per dag in 1868 (Gladen 2007 (noot 4), 497), en Schauenburg noemt 16 uur en soms meer per dag in 1886 (Gladen 2007 (noot 4), 888). Kuhlmann meldt in 1889 dat de witters in scholen en kantoren ook op zondag werkten (Gladen 2007 (noot 4), 993). F.L. Cornet vergelijkt de werktijd van 10 uur per dag in 1898 met 15 en 16 uur per dag in 1858. ‘Résumés der getuigenverhoren’ van de Commissie tot het instellen van een onderzoek naar de arbeidstoestanden in Amsterdam 1897-1905, Stadsarchief Amsterdam, toegang 5408, Archief van de werkloosheidscommissie, inv. nr. 25, Verslagen van de verhoren van personeel in de bouwbedrijven, 100.
- ⁶⁶ F.L. Cornet vertelde in 1898 hoe het was toen hij in 1858 als leerling begon: ‘Slechts een gering aantal patroons was er in het vak, hoogstens een derde van het getal nu. Martens wel de voornaamste, dan Hirschbein. Velen waren bij ’t vak Duitschers; niet alleen de patroons, ook de knechts. Het quantum Amsterdamsche stukadoors was zeer gering. Vooral uit Oldenburg kwamen vele Duitschers, die een klein pachterijtje hadden, gedurende drie maanden hier de pacht verdienen. Niet alleen waren het witters, ook goede stukadoors en muurwerkers’, ‘Résumés der getuigenverhoren’ 1898 (noot 65).
- ⁶⁷ Uitspraken van Oldenburgse stukadoors die voor 1925 in ons land werkten en van lutherse predikanten, die de stukadoors bezochten, Gladen 2007 (noot 4).
- ⁶⁸ Gladen 2007 (noot 4), 513. In 1872 komt hij weer in Nederland, herhaalt zijn uitspraak over de kale, koude kerkinterieurs, maar benadrukt dan - als contrast - de hartelijke en betrokken aandacht van de Nederlanders. Gladen 2007 (noot 4), 598-599.
- ⁶⁹ Predikant Schauenburg in: Gladen 2007 (noot 4), 888.
- ⁷⁰ Stukadoor Erdmann in: Stelljes 1995 (noot 10), 191.
- ⁷¹ Brief van Hein Döbken, 8 april 1894, particulier bezit (noot 81).
- ⁷² Oldenburgische Oberkirchenrat verklaart in 1873: ‘Die Gering-schätzung, die ihnen [turfgravers en stukadoors] manchmal von der holländischen Bevölkerung entgegengebracht worden sei.’ In: Gladen 2007 (noot 4), 619.
- ⁷³ Knotter 1986 (noot 61).
- ⁷⁴ Stukadoorsbedrijven konden hun vakkrachten gemakkelijker vasthouden.
- ⁷⁵ ‘Résumés der getuigenverhoren’ 1898 (noot 65), 98.
- ⁷⁶ Andere push- en pullfactoren die met ups en downs tot daling van migratie leidden: de Vreemdelingenwet van 1849, de Voorschotregeling 1834-1864, landbouwkundige verbeteringen in herkomstgebied en de sluiting van de landsgrens tijdens Frans-Duitse oorlog 1870-1871. Na 1875 speelden arbeidsmarktfactoren: Oldenburgse stukadoors waren minder succesvol bij aanbestedingen (Gladen 2007 (noot 4), 928), concurrentie van Nederlandse stukadoors nam toe (‘Résumés der getuigenverhoren’ 1898 (noot 65), 98), en werkloze Nederlandse arbeiders waren het hele seizoen beschikbaar, terwijl de Oldenburgers alleen in seizoenarbeid werkten (Gladen 2007 (noot 4), 906 en 993).
- ⁷⁷ Per jaar kon 300-600 mark verdiend worden, goed voor aankoop van 2 hectare grond in 8 jaar tijd. *‘Im Spiegel der Zeit’ 700 Jahre Wardenburg*, Wardenburg 1970, 111.
- ⁷⁸ In Oberlethe maakten Willers en Gerdes stucwerk in hun boerderijen, in Hatten deden Schnitker en Müller dat en in Grossenkneten deco-

- reerde Erdmann zijn buitengevel. De ontginningen komen aan de orde in een niet gepubliceerd interview met de 92-jarige H. Beneke door studenten in 1976, met vriendelijke dank aan W. Stelljes.
- ⁷⁹ Fries Scheepvaartmuseum Sneek, Verzameling van 119 tekeningen van sierstucwerk, vervaardigd door stukadoorsfamilie Wempe, objectnummer 1983-253.
- ⁸⁰ Predikant Kuhlmann waarschuwde in 1889 voor de veranderende arbeidsmarkt aan beide zijden van de grens. Hij noemde Bremen, Osnabrück, Münster en Keulen als steden waar Oldenburgse stukadoors werk vonden, en signaleerde de toenemende concurrentie en veranderende vraag naar interieurafwerking in Nederland. Hij betreurt het dat seizoenarbeiders er vaker voor kiezen om met witten snel geld te verdienen en dat het kunstambacht van stukadoor onder Oldenburgers afneemt, Gladen 2007 (noot 4), 993. Tack bevestigt dit: ‘Steht die Kunstfertigkeit dieser Leute nicht mehr auf der früheren Höhe. Sie sinken immer mehr zum einfachen Anweiser herab.’, Tack 1902 (noot 4), 117.
- ⁸¹ Voorjaar 1894 ging de zeventienjarige Hein Döbken uit Wardenburg in de kost bij zijn oom, die werkte in de ‘stukadoorswinkel’ van een ander familielid in Dordrecht. Hein schreef zijn ouders dat hij het vak goed wilde leren: ‘Onkel sagte wenn ich beim weißen bleibe, so könne ich nachher schon Geld verdienen wenn ich aber Neuarbeit lernen wolle, nicht. Am liebsten will ich letzteres auch, sonst muß ich nächstes Jahr noch wieder lernen.’ (8 april 1894). ‘Das weissen ist jetzt mit Pfingsten meist abgelaufen. Die Zeit von März bis jetzt wird genannt die Schoonmakerzeit. Dann wird alles im Hause gekehrt und gereinigt. Jeder will dann am ersten fertig sein und so kommt es das es ganz drock wird mit weissen. In dieser Zeit verdient der Baas und auch die Knechte das meiste Geld.’ Hij zet door om het vak te leren: ‘Seit 6 Wochen habe ich am Plavon (Decke) das Beits unteranschlagen und den ersten Kalk darunter geschmiert, und in der ander Zeit habe ich einem Gange und Küche die Mauern ausgeraabt, das ist das, was sie in Oldenburg gutzen nennen. Der Kalk wird da mit einem Truffel angeschmiert und dan mit eine Latte glatt geschürt. Etwas habe ich auch schon gepleistert, da gehört aber mehr zu; es soll aber wohl lernen wenn ich es mal erst etwas mehr gethan habe.’ (15 juli 1894). Maar die kans krijgt Hein niet, want hij moet gaan witten in Middelburg: ‘Ich kann Euch mittheilen dass wir am Montag den 23 Juli mittags 12 Uhr nach Middelburg gefahren sind [...] mit einem sehr grossen Dampfschiff [...] was mich viel Plasier gemacht hat. Wir müssen hier 5 Schulen weissen woran wir noch reichlich drei Wochen Arbeit haben.’ (29 juli 1894). In september gaat hij terug naar Oldenburg. Het volgend voorjaar drong zijn oom opnieuw aan bij de jonge Hein: ‘Ich müsse noch nicht danach trachten um schon zu verdienen sondern ich müsse jetzt mal sehen daß ich etwas lernte. Es ist jetzt schon sehr drock hier, wir sind jetzt mit 31 Mann an der Winkel die auch schon allerlei Arbeit verrichten können.’ (9 april 1895). De kans om het vak te leren was er, maar het snelle geld lonkte. Hein kon na één jaar goed witten: ‘Ich bekomme per Stunde 12 Cent und bei Neuarbeit 10 Cent.’ (5 mei 1895). Maar hij twijfelt: ‘Wenn ich wieder nach Middelburg gehe dann kann ich hier in der kurzen Zeit auch noch nicht viel Neuarbeit lernen. Wenn ich Neuarbeit lernen will so muss ich mir auch noch allerlei Gerätschaften machen lassen welchens für die 4-5 Wochen die Mühe hast nichts wert ist. Nun habe ich auch schon wieder gedacht ich wollte beim witten bleiben. Ich habe dann

- pro Woche auch ca. 2.50 M. mehr an Verdienst.’ (26 mei 1895). Zijn keuze was duidelijk: ‘Ich habe zu den Baas gesagt daß ich nur beim witten bleiben wollte. Denn viel lernen kann ich in der kurzen Zeit auch ja nicht und ich habe an Geld auch wohl 20 Gulden mehr (16 juni 1895). Wenn ich hier noch bleibe so werde ich doch niemals ein guter Stükadoor denn man muß allzeit die Arbeit thun, woran er sieht, das er am meisten Vortheil dabei hat. Und ich kann wohl 25 Jahr alt werden, das heißt bei Neuarbeit, eher ich das volle Geld 17 Ct (30 Pf ungefähr) kriege. Wenn ich hier auch etwas lerne so muß ich nachher doch alles wieder umlernen wie ich wohl schon gehört habe. In den anderen Städten in Holland bekommen die Stukadoors auch nicht allemal mehr.’ (zomer 1895). Dat Hein in de stad niet aardde, beïnvloedde zijn besluit waarschijnlijk. Brieven in bezit van familie Döbken, Wardenburg.
- ⁸² Knotter 1986 (noot 61); Archief werkloosheidscommissie 1898 (noot 65).
- ⁸³ Stukadoor Gramberg verklaart: ‘Dass im vorigen Jahre für die Arbeiter es gar zu wenig zu tun gab und manche sich dadurch diesmal von Rückkehr nach Holland abhalten liessen.’ Volgens stukadoorsknecht Engelbart werd er minder gebouwd, doken de bazen bij aanbestedingen tot vijftig procent van de normale prijs en moest het werk in vijftig procent van de tijd klaar zijn om aan het werk te blijven, Gladen 2007 (noot 4), 928.
- ⁸⁴ Zonen van emigranten die het bedrijf van hun vader voortzetten, zijn meegeteld omdat hun broodwinning daar rechtstreeks uit volgde, Geerken 2010-2012 (noot 3).
- ⁸⁵ H. van Kempen, ‘Paasbloemekes, de traditionele grote schoonmaak voor Pasen’, *Traditie* 6 (2000) 1, 7-11.
- ⁸⁶ De afnemende waardering voor stucwerk bij de burger blijkt niet alleen uit het dalend aantal Oldenburgse stukadoors in ons land (afb. 4), ook uit de advertenties voor verhuur en verkoop van woningen waarin de aanwezigheid van stucwerk wordt vermeld. Deze advertenties vertonen eenzelfde golflijn als afb. 4. Eind achttiende eeuw verschenen de eerste advertenties. Dit aantal nam geleidelijk toe en steeg na 1835 snel tot een niveau dat aanhield tot 1870. Daarna daalde het weer. Zoals blijkt uit de advertenties daalde de waardering voor stucwerk na 1900 ten gunste van behang. De Koninklijke Bibliotheek publiceert historische kranten op internet. De auteur heeft voor zijn onderzoek gebruik gemaakt van deze rijke bron.
- ⁸⁷ U. Boeck, D. Böker en W. Wulf (red.), *Baudenkmalen in Niedersachsen, Stadt Oldenburg*, Band 31, Hameln 1993, 135-236; *Bestandsaufnahme denkmalwürdiger Häuser und Objekte in der Stadt Oldenburg, Ergänzung der Liste der Denkmäler Fachhochschule Oldenburg*, 1975 Oldenburg, beschreven panden met objectnummers 23, 54 en 55, niet gepubliceerd.

Een Apeldoorns ‘onderonsje’

De veelbesproken prijsvraag voor een protestantse kerk te Apeldoorn (1890-1891)*

Niels van Neck

Op zaterdag 13 december 1890 verscheen in *De Opmerker*, het bulletin van het architectuurgenootschap Architectura et Amicitia, een redactioneel commentaar onder de titel *Het Apeldoornsche onderonsje*.¹ In dit duidelijk met een spottende ondertoon getitelde stuk, leverde één van de redacteurs van het weekblad stevige kritiek op de gang van zaken rond de prijsvraag voor een protestants kerkgebouw te Apeldoorn. Over de kwaliteit van de ingezonden prijsvraagontwerpen was hij helemaal niet te spreken. Ook voor het door de jury opgestelde rapport had hij geen goed woord over. De Apeldoornse prijsvraag zorgde voor veel ophef in de bouwkundige wereld. Wekenlang bepaalden anonieme, redactionele en door de deelnemende architecten ingestuurde stukken het nieuws in de bouwkundige weekbladen. Zelfs P.J.H. Cuypers (1827-1921) liet zich verleiden tot deelname aan de discussies rond de prijsvraag. Dit artikel behandelt het tumultueuze verloop ervan en onderzoekt op welke manier de geloofsovertuiging van de opdrachtgever een rol heeft gespeeld in de prijsvraag. Bepaalde die overtuiging de keuze voor de uitgenodigde architecten? Op welke manier hielden de architecten in hun ontwerpen rekening met de eisen die aan een protestants kerkgebouw worden gesteld? Vormden deze eisen een leidraad voor de jury tijdens de beoordeling van de ontwerpen?

Een besloten prijsvraag

Op 29 maart 1890 viel de kerk van de Nederlands Hervormde Gemeente van Apeldoorn en Het Loo ten prooi aan de vlammen.² De plaatselijke architect J.A. Wijn (1857-1932) ontwierp een houten noodkerk en voor het ontwerp van een nieuw kerkgebouw schreef de Gemeente een besloten prijsvraag uit. Waarschijnlijk met hulp van Wijn kwamen de kerkvoogden in contact met C. Muysken (1843-1922), F.J. Nieuwenhuis (1848-1919) en C.B. Posthumus Meyjes (1858-1922).³ Zij waren werkzaam als architect en bovendien zeer actieve leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, samen met Architectura et Amicitia de grootste vereniging op het gebied van de architectuur in Nederland. Binnen deze verenigingen bestond ruime ervaring met het organiseren en jureren van prijsvragen. De kerkvoogden verzochten de drie architecten het programma voor de prijsvraag samen te stellen, de architecten te selecteren en als juryleden op te treden. Het drietal beschikte

over de nodige kennis van en ervaring met de kerkbouw in het algemeen en de protestantse kerkbouw in het bijzonder. Zo was Muysken – in 1890 voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst – verantwoordelijk geweest voor het ontwerp van de Grote Kerk in Hoorn (1881-1883), werkte Posthumus Meyjes als ‘architect van de kerkgebouwen der Nederduitse Hervormde Gemeente’ te Amsterdam en realiseerde Nieuwenhuis de Nederlands Hervormde Kerk te Wilnis (1877), de Remonstrantse Kerk te Utrecht (1886) en gaf hij lange tijd leiding aan de restauraties aan de Utrechtse Dom.⁴

De uitgenodigde architecten

Namens de Hervormde Gemeente te Apeldoorn was de commissie van kerkvoogden verantwoordelijk voor de organisatie van de prijsvraag. Ook de leden van de kerkenraad en enkele Apeldoornse notabelen hadden inspraak in het proces. Nog voor de noodkerk was gebouwd kwam er al kritiek op het handelen van de kerkvoogden. Zij hadden de bouw van de noodkerk aanvankelijk gegund aan een katholiek.⁵ Zowel de kerkenraad als de notabelen schreven eind april 1890 een brief aan de president-kerkvoogd D.B. Backer waarin zij stelden dat velen in de Gemeente de gang van zaken afkeurden ‘omdat een Roomsche architect of ingenieur hoe bekwaam ook in het bouwen van Roomsche kerken, niet op de hoogte is met de eischen die aan een doelmatig ingericht Protestantsch Bedehuis moeten gesteld worden.’⁶ Uiteindelijk kreeg Wijn de opdracht voor de noodkerk.

De jury had inmiddels tien architecten geselecteerd, te weten: H.P. Berlage (1856-1934) uit Amsterdam, L.A. Brouwer (1844-1891) uit Nijmegen, H. Evers (1855-1929) uit Rotterdam, H.J. Jesse (1860-1943) uit Leiden, J.F. Klinkhamer (1854-1928) uit Amsterdam, J.J. van Nieukerken (1854-1913) uit Den Haag, P. du Rieu (1859-1901) uit Den Haag, A. Salm GBzn. (1857-1915) uit Amsterdam, Th. G. Schill (1852-1914) uit Amsterdam en J. Verheul Dzn. (1860-1948) uit Rotterdam.⁷ Waarschijnlijk waren Jesse en Evers door de kerkvoogden aan de jury voorgedragen. Jesse had al enige faam verworven met zijn ontwerp voor de protestantse kerk te Katwijk en Evers kenden zij mogelijk als de ontwerper van een luxe villa die slechts op een steenworp afstand stond van het bouwterrein.⁸ Uit een brief van de jury aan de kerkvoogden, waarin zij benadrukt dat de tien voorgestelde

architecten voor de prijsvraag niet van katholieken huize zijn, kan worden opgemaakt dat de kerkvoogdij zich de eerdere boodschap van de kerkenraad en de notabelen ter harte had genomen.⁹

Enkele weken later wist *De Opmerker* te melden dat Klinkhamer bedankt had voor de uitnodiging en dat als plaatsvervanger J.C. Spakler was uitgenodigd.¹⁰ Hoewel dit niet uit het bericht blijkt, had het aanwijzen van deze bouwkundig ingenieur uit Amsterdam nog wel wat voeten in de aarde. De details hierover zijn te lezen in een brief van de jury aan de kerkvoogden.¹¹ De kerkvoogden hadden een verzoek ingediend bij de jury waarin zij de architect J.F.L. Frowein (1855-1914) uit Den Haag als plaatsvervanger voorstelden. De jury antwoordde echter dat haar onbekendheid met Froweins werk het haar onmogelijk maakte hem te selecteren. De kerkvoogden volgden het advies van de jury om Spakler uit te nodigen.¹²

De eerste signalen van ontevredenheid

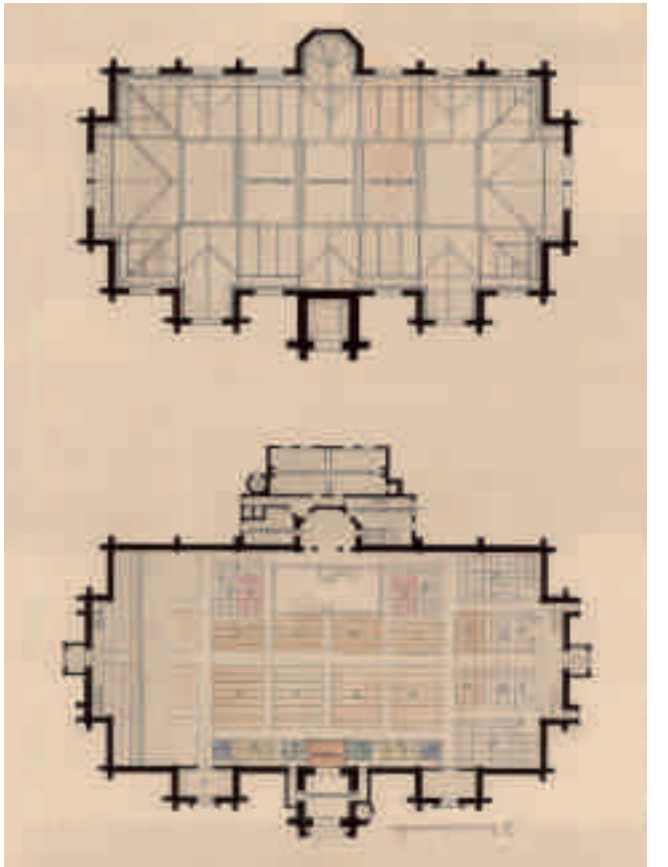
Het was niet de eerste keer dat de jury een wens van de opdrachtgever naast zich neerlegde. Nog voordat de kerkvoogden Frowein voorstelden, hadden zij zonder succes ook al J.A. Wijn voorgedragen, de man die de bouw van de noodkerk op zich had genomen. Een anonieme inzender uitte zijn ongenoegen over het passeren van Wijn door de jury in *De Opmerker*.¹³ Met verbazing sprak hij over het feit dat alleen ‘architecten uit den vreemde’ opgeroepen waren en waarom aan Apeldoornse architecten de eer niet was gegund om mee te dingen. Hij wist te melden dat Wijn samen met Jesse en Evers inderdaad was voorgedragen aan de jury, maar deze had niet kunnen besluiten Wijn uit te nodigen omdat die nooit een groot werk had uitgevoerd. De auteur vroeg zich af hoe het mogelijk was dat de opdrachtgever dit had kunnen laten gebeuren. Enkele weken later verscheen in *De Opmerker* nogmaals een kritisch stuk.¹⁴ De wederom anonieme auteur wist dat naast Wijn nog een andere architect zou zijn gepasseerd (Frowein?). Ook had de auteur zijn twijfels over de tien architecten die wel waren uitgenodigd. Het merendeel zou nooit iets hebben gepresteerd op het gebied van protestantse kerkbouw. En waarom geen openbare prijsvraag? Was men bevreesd dat mogelijk een niet-protestant zou winnen? Dat dit inderdaad een zorg vormde voor de kerkvoogden bewijst de al eerder genoemde briefwisseling met de jury over de geloofsovertuiging van de deelnemers. De kerkvoogden en de jury leken zich echter niet te veel aan te trekken van de publicaties.

Het programma van eisen

In augustus 1890 schreef de jury aan de kerkvoogden de eer te hebben het programma voor de prijsvraag te kunnen overleggen.¹⁵ Een van de punten uit het programma waaraan de architecten zich bij het ontwerpen moesten houden was dat er – uit oogpunt van kostenbesparing – gebruik gemaakt moest worden van de fundamenteen van de oude afgebrande kerk. De bouwkosten mochten de som van f 170.000,- niet overstijgen. De opdrachtgever loofde vier premies uit, elk van f 500,-. De

Afb. 1. Voorgevel van het ontwerp *Liefde is 't fundament*, ontworpen door P. du Rieu (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 2. Plafondbetimmering en plattegrond van het ontwerp *Liefde is 't fundament*, ontworpen door P. du Rieu (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 3. Zijgevel van het ontwerp St. Vitale, ontworpen door H. Evers (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

architect van het als best beoordeelde ontwerp zou geen premie ontvangen omdat deze het bouwwerk mocht uitvoeren. Interessant is de passage die ingaat op de eisen die aan het kerkgebouw werden gesteld. Er moest bijvoorbeeld een loge

voor de leden van het Koninklijk Huis komen en een aantal banken voor hun gevolg. Verder diende het kerkgebouw ruimte te bieden aan 1500 zitplaatsen. De keuze voor de bouwstijl was geheel vrij. Op specifieke eisen die betrekking hadden op de

protestantse eredienst, bijvoorbeeld betreffende het goed kunnen zien en horen van de predikant, werd slechts summier ingegaan. In twee bijzinnen kwam het zicht op de preekstoel en het daarmee samenhangende oplopen van de vloer ter sprake.¹⁶ Welke rol de opdrachtgever had in de totstandkoming van het programma van eisen is niet duidelijk. In de bewaard gebleven notulen wordt hierover niet gesproken en ook uit de briefwisseling met de jury is dit niet op te maken.

De ingezonden ontwerpen

De architecten moesten tekeningen indienen van de twee voornaamste gevels, plattegronden van de begane grond en ter hoogte van de gaanderijen en minstens twee doorsneden, waarvan één lengte- en één breedtedoorsnede en een detailtekening met daarop het buiten- en het binnenaanzicht van één travee. De meeste architecten maakten ongevraagd ook een of meerdere tekeningen van de kerk in perspectief. Naast de tekeningen werd verder een kostenbegroting en een memorie van toelichting gevraagd. De ingestuurde toelichtingen zijn heel verschillend van lengte, opbouw en inhoud en geven inzicht in waar de aandacht van een architect naar uitging en wat hij belangrijk vond in zijn ontwerp.¹⁷

Eind november 1890 gaf de jury haar definitieve mening over de ingediende ontwerpen, die met het oog op anonimiteit en onpartijdigheid slechts waren voorzien van een motto.¹⁸ De jury bekroonde het ontwerp met het motto *Liefde is 't fundament* tot winnaar (afb. 1, 2). Dit neorenaissancistische ontwerp was van de hand van de in Den Haag werkzame bouwkundig ingenieur Du Rieu. Hij ontwierp een gebouw met een eenvoudige, vrij langgerekte, rechthoekige plattegrond. Het hoge schilddak telt een groot aantal kleine dakkapellen. De gevels zijn opgetrokken uit rode baksteen, afgewisseld met banden in natuursteen. De beide korte zijden eindigen in forse topgevels. Twee kleinere topgevels accentueren de ingangen in de hoofdgevel. De jury beoordeelde de uitwendige ordonnantie als 'uiterst gelukkig', 'aantrekkelijk en van een nationaal karakter'.¹⁹ In zijn zeer summier memorie van toelichting schrijft Du Rieu, naast een paar regels over de gebruikte bouwmaterialen, enkel aan hoeveel personen de verschillende banken plaats boden.²⁰ De ontwerpen *St. Vitale* van Evers, *Soli Deo Gloria* van Van Nieukerken, *Ormuz* van Verheul en *Het haantje van den toren* van Berlage kregen een premie toegekend. Het ontwerp van Salm was niet afgemaakt en buiten mededinging gebleven.

Het ontwerp van Evers had een meer Byzantijns en Romaans geïnspireerde detaillering, zichtbaar in de vorm van lisenen en rondboogfriezen (afb. 3). Evers had een zwak voor de centraalbouw en een grote voorliefde voor de Byzantijnse en Romaanse architectuur en bracht dit tot uitdrukking in zijn ontwerp.²¹ In tegenstelling tot Du Rieu schreef Evers een zeer uitvoerige toelichting op zijn ontwerp.²² Hij schreef dat hij als grondvorm voor zijn ontwerp een centraalbouw had genomen. Aangezien het centrale vierkant aan slechts drie zijden een zelfde uitgebouwde arm heeft, is hier strikt genomen geen sprake van. Voor een van de armen is de toren geplaatst. De overige twee armen hebben elk kleine torens op de hoeken.

Tussen de armen zijn diagonale ruimten aangebracht die toegang geven tot de kerk. Waar de vierde arm ontbreekt bevinden zich de nevenruimten. Interessant is de rubriek waarin Evers zijn ontwerpbeslissingen verwoordde. Hij schreef onder andere dat hij er naar had gestreefd de afmetingen van het kerkgebouw tot een minimum terug te brengen om de afstanden tot de preekstoel te beperken. Ook had hij bewust de toepassing van hinderlijke kolommen vermeden. Een goede akoestiek en een vrij zicht op de predikant waren hiervan volgens Evers een gevolg. De jury leek hiervoor echter weinig waardering te hebben. In haar rapport baseerde zij haar weinig positieve oordeel uitsluitend op de vorm en constructie van het dak.²³

Van Nieukerken had zich voor zijn ontwerp zonder twijfel laten inspireren door de Nieuwe Kerk in zijn woonplaats Den Haag (afb. 4). De plattegrond vertoont grote overeenkomsten en ook in de vormen van de bekapping is de zeventiende-eeuwse Haagse kerk te herkennen. De basis van de plattegrond is een rechthoek, gevormd door twee aaneengesloten vierkanten. Aan twee van de vrij liggende zijden van elk vierkant is een halve achthoek geplaatst. Aan de achterzijde bevinden zich geen halve achthoeken maar een kleine rechthoekige uitbouw en een aanbouw met daarin de nevenruimten. Aangezien de Nieuwe Kerk geen toren heeft, ging Van Nieukerken voor inspiratie voor

Afb. 4. Perspectieftekening van het ontwerp Soli Deo Gloria, ontworpen door J.J. van Nieukerken (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

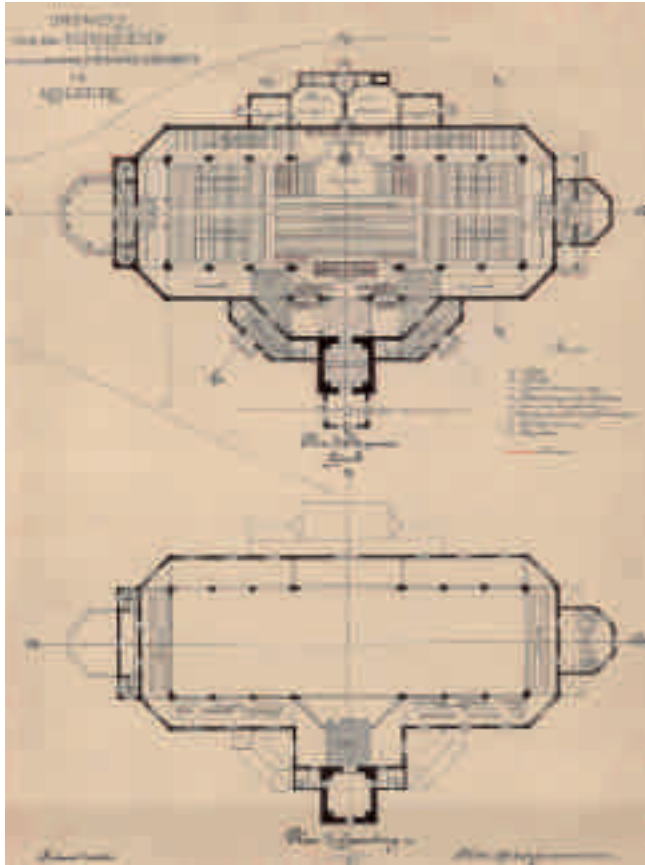
een toren elders te rade. De toren met het overkragende middengedeelte en de vier hoektorentjes doet sterk denken aan een middeleeuws belfort. De uitgebreide memorie van toelichting is vooral een praktisch verhaal over fundering, materiaal, verwarming, ventilatie en verlichting.²⁴ De juryleden berichtten in hun rapport zeer bondig over het ontwerp van Van Nieukerken. Zij hadden grote bedenkingen bij de toren en dit was reden genoeg om het ontwerp af te keuren. De toren was ‘door een niet evenredige en veel te zware behandeling geheel buiten verhouding ten opzichte van het kerkgebouw’ en ‘van een gansch ander karakter’.²⁵

Het ontwerp van Berlage verschilde qua opzet sterk van de andere inzendingen (afb 5, 6). Als enige had Berlage gekozen voor een meer traditionele, driebeukige opzet. Vanuit een langgerekt rechthoekig grondplan verrijzen een breed middenschip en twee smalle zijbeuken. Het gebruik van ornamenten is – zeker vergeleken met de ontwerpen van de andere architecten – zeer terughoudend. Alleen het pronkportaal, de achthoekige bekroning van de toren en de koninklijke ingang zijn, met de toepassing van frontons en zuiltjes, meer gedetailleerd.

De toon van de jury over het ontwerp van Berlage was gunstig. De gevelvormen vond zij eenvoudig maar gaven het kerkgebouw wel een harmonisch geheel. Minder gelukkig vonden de juryleden het langgerekte grondplan waardoor veel zitplaatsen op een te grote afstand van de preekstoel kwamen. Ook was vanaf enkele plaatsen de preekstoel helemaal niet te zien.²⁶ De kritiek van de jury betrof dus zeer elementaire zaken. Het is evenwel goed te verklaren hoe Berlage was gekomen tot zijn rationele, langgerekte driebeukige opzet. Berlage had zich verdiept in religieuze architectuur; alleen niet de protestantse. Ongeveer twee jaar voor de Apeldoornse prijsvraag had hij de gotische architectuur ontdekt en bestudeerde hij de geschriften van E. Viollet-le-Duc en J.A. Alberdingk Thijm.²⁷ Zijn interesse voor de gotische kathedralen en de rationele bouwprincipes is zichtbaar in zijn ontwerp en bleef ook niet onopgemerkt door de

Afb. 5. Voorgevel van het ontwerp *Het haantje van den toren*, ontworpen door H.P. Berlage (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 6. Plan van de begane grond en de gaanderijen van het ontwerp *Het haantje van den toren*, ontworpen door H.P. Berlage (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

jury. De jury noemde het een ‘zeer rationeel, eenvoudig gedacht ontwerp’.²⁸ Het resultaat van Berlages inspanningen is zonder twijfel interessant maar als kerkgebouw voor de protestantse eredienst waarschijnlijk niet het meest geschikt.²⁹

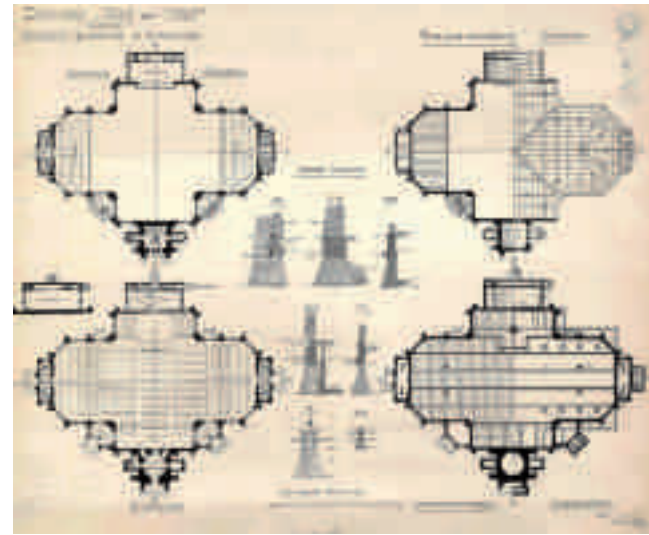
De uit Rotterdam afkomstige architect Verheul had enige jaren voor zijn deelname aan de Apeldoornse prijsvraag roem vergaard met zijn neorenaissancistische ontwerp voor de nieuwe schouwburg in Rotterdam (1884).³⁰ Ook zijn ontwerp voor de prijsvraag in Apeldoorn ademt de geest van de neorenaissance met de uit rode baksteen opgetrokken gevels en decoratieve details in natuursteen (afb 7, 8). Het heeft een kruisvormige plattegrond. Twee van de armen van het kruis zijn twee traveeën lang en hebben tegen de eindgevel een aangebouwde ingangspartij. De andere twee kruisarmen bestaan uit één travee waarbij tegen het einde van de ene arm de nevenruimten zijn aangebouwd en tegen het einde van de andere arm de toren. De korte armen zijn overdekt met een zadeldak en de langere armen hebben elk een schilddak. Tussen de armen bevinden zich twee schuingeplaatste toegangsportalen. De memorie van toelichting behorend bij het ontwerp van Verheul is helaas niet bewaard gebleven.³¹

Het ontwerp van Verheul wordt vaak in verband gebracht met de Nieuwe Kerk te Katwijk aan Zee (1885-1887) van Jesse.³² De

Afb. 7. Voorgevel van het ontwerp *Ormuz*, bestektekening door J. Verheul Dzn. (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

kap vertoont bijvoorbeeld een sterke gelijkenis. Jesse bouwde zijn kap in de Katwijkse kerk zoals hij aanraadde in een door hem gegeven lezing over het protestantse kerkgebouw: ‘Het plafond mag niet gewelfd, maar moet door platte vlakken begrensd zijn.’³³ De platte vlakken zouden de akoestiek ten goede komen. Verheul lijkt dit punt van Jesse overgenomen te

Afb. 8. Plattegronden en muurprofielen van het ontwerp *Ormuz*, bestektekening door J. Verheul Dzn. (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

hebben. Hij koos voor zijn ontwerp voor een kap met platte vlakken en zichtbare spanten zoals Jesse deed in Katwijk aan Zee.³⁴

De jury was zeer positief over het ontwerp van Verheul, ‘de plattegrond is meesterlijk en zeer beknopt, met uitstekende indeeling van zitplaatsen, gangen, in- en uitgangen’, ‘deze plattegrond is de beste van al de ingezonden ontwerpen’ en ‘uitwendig vertoont het ontwerp goede vormen’.³⁵ Helaas voor Verheul ontving de jury het interieur niet met onverdeeld enthousiasme. Ondanks alle lovende woorden over de plattegrond, de indeling en de uitwendige vormen, bekroonde de jury toch het ontwerp van Du Rieu.

Hoewel Jesse geen premie ontving en in deze prijsvraag geen rol van betekenis speelde, is het wel interessant zijn inzending te bekijken. Jesse was een van de weinige deelnemers aan de Apeldoornse prijsvraag met ervaring in de kerkbouw. Hij speelde een voortrekkersrol op het gebied van de theorievorming over het ideale protestantse kerkgebouw en was de ontwerper van de geroemde Hervormde Kerk te Katwijk aan Zee.³⁶ Zijn inzending onder het motto *Anna* doet sterk denken aan zijn ontwerp voor de kerk in Katwijk aan Zee (afb. 9). Uit zijn memorie van toelichting blijkt zijn grote aandacht voor het protestantse kerkgebouw. In zijn toelichting schrijft hij uitvoerig hoe bij het maken van het ontwerp het zicht op de preekstoel en de akoestiek op de voorgrond hebben gestaan.³⁷ De juryleden waardeerden de poging van Jesse een ideaal protestants kerkgebouw te ontwerpen maar matig. Vooral op het inwendige van de kerk had de jury kritiek. Opvallend is dat de jury de platte vlakken van het plafond op puur esthetische gronden afwees en geen oog leek te hebben voor de voordelen die deze volgens Jesse hadden voor de akoestiek.³⁸ Uit het juryrapport komt het idee naar voren dat met name het uiterlijk van de ijzeren dakconstructie een belangrijke rol heeft gespeeld bij het afkeuren van het ontwerp van Jesse.³⁹

Het karakter van de ontwerpen

Enkele architecten hadden duidelijk laten blijken dat zij zich verdiept hadden in het vraagstuk van de protestantse kerkbouw. Dat de eisen die de protestantse eredienst aan een kerkgebouw stelt ook voor de jury een leidraad hebben gevormd tijdens het beoordelen van de ontwerpen is zeker. Over het ontwerp van Berlage schreef zij bijvoorbeeld dat dit niet aan het programma beantwoordde omdat de predikant vanaf een aantal banken niet te zien zou zijn.⁴⁰ Toch geeft het juryrapport de indruk dat de jury meer belang hechtte aan het uiterlijk en het ‘karakter’ van de ontwerpen. De functionele eisen die de protestantse eredienst met zich meebrengt lijken meer op de achtergrond te hebben gestaan. Het karakter van een gebouw was in de negentiende-eeuwse Nederlandse architectuurtheorie een belangrijk theoretisch richtsnoer.⁴¹ Hiermee doelde men op de indruk die een gebouw op de beschouwer maakte. Belangrijk was dat deze overeenstemde met de functie en maatschappelijke betekenis van het gebouw. De uiterlijke verschijningsvorm diende de beschouwer duidelijk te maken om wat voor gebouw het ging. De verschillende bouwstijlen die de architectuurgeschiedenis

Afb. 9. Breedtedoorsnede van het ontwerp Anna, ontworpen door H.J. Jesse (Collectie NAI Rotterdam, Archief H.J. Jesse)

bood, waren hierbij een belangrijk hulpmiddel. Een kerkgebouw moest stemmen tot godsdienstigheid, een schouwburg moest een deftig en edel gevoel geven en een gevangenis kracht en veiligheid uitstralen. De sobere en strenge romaanse stijl achtte men daarom meer geschikt voor een gevangenis dan voor een theater. Bij vrijwel elke prijsvraag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werden de ingezonden ontwerpen op het juist ervaren van het karakter beoordeeld.⁴² Ook in de Apeldoornse prijsvraag was dit het geval. Meerdere malen valt het woord karakter in het juryrapport.⁴³ Zo roemde de jury de gevel van het bekroonde ontwerp van Du Rieu vanwege het karakter. De toren in het ontwerp van Van Nieukerken keurde de jury dan weer af omdat het een geheel ander karakter had dan de rest van het gebouw. En tot tweemaal toe staat in het juryrapport dat het interieur van het ontwerp van Verheul een weinig kerkelijk karakter draagt. Ook het ontwerp van Jesse gaf een verkeerde indruk: ‘de geheele kap doet meer denken aan eene spoorweg overdekking dan aan eene bekapping van een kerkgebouw’.

De bedenkingen over het juryrapport

Op 21 november 1890 ontvingen de kerkvoogden het rapport met het oordeel van de jury. De beoordeling van de negen ingekomen ontwerpen kwam ter sprake in een vergadering van de vaste commissie uit de kerkenraad, de notabelen en de kerkvoogden.⁴⁴ Zij namen de uitslag niet zonder slag of stoot aan. Een van de notabelen vroeg of zij verplicht waren het door

de jury bekroonde ontwerp over te nemen. Hij had namelijk enkele bezwaren tegen dit ontwerp. Het leek volgens hem meer op een stationsgebouw of museum, dan op een kerk.⁴⁵ Deze opmerking vormde aanleiding tot een hele reeks commentaren. Zou om kostentechnische redenen niet beter voor het ontwerp van Evers worden gekozen? En was het ontwerp van Verheul niet het meest geschikt als kerk? Met het voorstel de bedenkingen aan de jury mee te delen, maakte president-kerkvoogd Backer, die als enige het oordeel van de jury verdedigde, een eind aan de discussie.

Nadat de jury in kennis was gesteld van de bedenkingen, stelde zij overtuigd te zijn van de juistheid van haar advies en vond zij bovendien dat zij aan de opdracht had voldaan.⁴⁶ De president-kerkvoogd opende op 5 december 1890 een nieuwe vergadering met de mededeling dat de leden van de jury de bezwaren niet wilden weerleggen.⁴⁷ Besloten was de ontwerper van het bekroonde ontwerp zelf uit te nodigen om de bedenkingen met hem te bespreken. Du Rieu kreeg een aantal vragen voorgelegd onder andere betreffende de toegepaste bouwstijl en de inrichting van het kerkgebouw. Ook het zicht en de akoestiek in de kerk waren punten van discussie. Een probleem was vooral de grote afstand van enkele zitplaatsen tot de preekstoel.

Een oncollegiaal protest?

Nadat Du Rieu de vergadering had verlaten, las president-kerkvoogd Backer een ingekomen brief voor. In deze brief reageerde architect Verheul op het commentaar op zijn ontwerp in het juryrapport. Hij schreef dat hij het betreurde dat de jury meende dat zijn ontwerp niet voor de gestelde bouwsom kon worden gebouwd en wilde de juistheid van zijn begroting graag aantonen.⁴⁸ Een van de notabelen vond dat Verheul hiertoe de mogelijkheid moest krijgen. Anderen voegden hieraan toe dat zij vonden dat Du Rieu de voorgelegde bezwaren onvoldoende had weerlegd. Het uiteindelijke gevolg was dat de commissie de beslissing van de jury naast zich neerlegde. Tijdens de rondvraag gaf een grote meerderheid de voorkeur aan het ontwerp van Verheul.⁴⁹

De uitkomst van de vergadering bereikte snel het lokale nieuws. De *Apeldoornsche Courant* plaatste een kort bericht waarin stond dat de vergadering van kerkvoogden, notabelen en kerkenraad met grote meerderheid voor het ontwerp van Verheul had gekozen.⁵⁰ Nadat de redactie van het *Bouwkundig weekblad*, het orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, hiervan kennis had genomen, publiceerde zij een stuk waarin zij haar verbazing hierover uitsprak.⁵¹ De gang van zaken was volgens de redacteur te betreuren: het ging toch niet dat niet-deskundigen het advies van deskundigen ter zijde stelden. Hij meende ook te weten dat een schrijven van de heer Verheul aan de kerkvoogden van invloed was geweest op dit besluit. Hij keurde de actie van Verheul ten stelligste af, diens houding was weinig collegiaal ten opzichte van de prijswinnaar en ook tegenover de jury niet gepast.

Verheul antwoordde met een ingezonden stuk.⁵² Hierin benadrukte hij dat hij niet oncollegiaal had gehandeld ten opzichte van Du Rieu maar dat zijn protest slechts tegen de

mening van de jury was gericht. De publicatie van het al eerder genoemde stuk *Het Apeldoornsche onderonsje* zorgde voor nog meer opschudding.⁵³ Dat het bekroonde ontwerp niet zou worden uitgevoerd, was juist de schuld van de jury, aldus de auteur. Haar rapport was onlogisch en inconsequent.⁵⁴ Deze aantijgingen aan het adres van de jury lijken vooral samen te hangen met het feit dat de juryleden allen leden waren van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. De auteur van het stuk, H.G. Jansen, was namelijk redacteur en actief lid van het ‘concurrerende’ genootschap Architectura et Amicitia. Tussen beide verenigingen bestond de nodige rivaliteit. Maar ook vanuit de eigen vereniging was er kritiek op het juryrapport, onder andere van P.J.H. Cuypers.

De mening van Cuypers

Meerdere verenigingen benaderden de kerkvoogden met het verzoek om de ontwerpen te mogen reproduceren of te tonen aan hun leden. Zo organiseerde de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een tentoonstelling in haar verenigingsgebouw te Amsterdam en publiceerde zij de vijf winnende ontwerpen in haar jaarlijkse uitgave van het *Bouwkundig Tijdschrift*.⁵⁵ Ook reisden de ontwerpen naar Den Haag en Rotterdam waar de Vereeniging Architectura en de Vereeniging Bouwkunst en Vriendschap ze in hun verenigingslokalen toonden aan geïnteresseerden.⁵⁶ Over gebrek aan belangstelling had de Apeldoornse prijsvraag dus niet te klagen en door toedoen van Cuypers zou de aandacht zelfs nog toenemen.

In Amsterdam trok de tentoonstelling veel bezoekers. Helaas waren, volgens Cuypers, enkele jonge architecten na het lezen van het juryrapport en het vergelijken van de ontwerpen op een dwaalspoor geraakt. Op verzoek van deze architecten gaf Cuypers zijn mening over de prijsvraag in een ingezonden stuk in het *Bouwkundig Weekblad*.⁵⁷ Het commentaar van Cuypers betrof twee ontwerpen, namelijk het door de jury bekroonde ontwerp van Du Rieu en het door Berlage ingezonden ontwerp. Cuypers telde voor beide ontwerpen het aantal afkeurende zinnen in het juryrapport en concludeerde op basis daarvan dat het ontwerp van Berlage bekroond had moeten worden. Ook uit de overige opmerkingen die hij maakte, komt overduidelijk zijn voorkeur voor het ontwerp van Berlage naar voren.

De eerste reactie op het schrijven van Cuypers volgde een week later in hetzelfde weekblad en opnieuw was de auteur een autoriteit.⁵⁸ De inzender was E.H. Gugel (1832-1905), Nederlands eerste hoogleraar Bouwkunde aan de Polytechnische school te Delft, de huidige Technische Universiteit. In zijn reactie sprak hij zijn afkeuring uit over de richting en de scherpte die het commentaar op de prijsvraag had aangenomen. Hij kon zich niet verenigen met de inhoud van het stuk van Cuypers. Het aantal afkeurende zinsneden kon nooit als maatstaf genomen worden. Een week later volgde nog een ingezonden stuk van een redacteur van het *Bouwkundig Weekblad*. Ook deze keurde de wijze van oordelen van Cuypers af.⁵⁹

De keuze van de opdrachtgever

De mening van Cuypers ontging ook de inwoners van Apeldoorn niet. Zijn ingezonden stuk en Gugels reactie hierop haalden de voorpagina van de *Apeldoornsche Courant*.⁶⁰ Het stuk beïnvloedde de mening van de opdrachtgever echter niet meer. Du Rieu schreef de opdrachtgever een maar liefst vijf pagina’s tellende brief waarin hij nogmaals terugkwam op het commentaar in het juryrapport en de in de vergadering aan hem gestelde vragen.⁶¹ Ook had hij nog enkele aanpassingen aan zijn ontwerp gemaakt en een nieuwe plattegrond bij zijn brief ingesloten. Du Rieus poging om zijn ontwerp toch uitgevoerd te krijgen bleef zonder succes. De opdrachtgever had zijn keuze voor het te realiseren ontwerp gemaakt. Op 13 januari 1891 stond het zwart op wit. De plaatselijke krant meldde dat de kerkvoogden en notabelen van de Hervormde Gemeente hadden besloten het bekroonde ontwerp voor het nieuwe kerkgebouw ter zijde te leggen. Het ontwerp dat zou worden uitgevoerd was dat van Verheul.⁶² De prijsvraag had de verhoudingen binnen de kerkvoogdij op scherp gezet. President-kerkvoogd Backer had altijd nadrukkelijk de zijde van de jury gekozen. De plaatselijke krant berichtte dat uit goede bron was vernomen dat ‘het gebrek aan medewerking, ja zelfs de tegenwerking, ten aanzien van den wederopbouw van het kerkgebouw’ hem had genoodzaakt zijn ambt neer te leggen.⁶³

Nu duidelijk was dat de opdrachtgever definitief voor het ontwerp van Verheul had gekozen, verstomde langzaam de discussie rond de prijsvraag. Het *Bouwkundig Weekblad* rondde af met de korte berichtgeving dat niet het door de jury gekozen ontwerp zou worden uitgevoerd en dat er onderhandelingen tussen de opdrachtgever en Verheul waren gestart.⁶⁴ Ter afsluiting meldde een redacteur van *De Opmerker* dat ‘de historie nu wel uit zal zijn’ en dat ‘de geschiedenis der prijsvragen met een pikante bijdrage is vermeerderd’.⁶⁵ Nog eenmaal liet hij alles dat was voorgevallen de revue passeren. Op 16 juli 1891 legde een jeugdige koningin Wilhelmina de eerste steen.⁶⁶ Ruim een jaar later zou het voltooide kerkgebouw ceremonieel worden ingewijd (afb. 10, 11).⁶⁷

Besluit

Speelde de geloofsovertuiging van de opdrachtgever en de eisen die deze met zich meebrengt voor een kerkgebouw wel voor alle bij de prijsvraag betrokken partijen een even belangrijke rol? Een aantal deelnemende architecten, onder wie Jesse, Verheul en Evers, had zich verdiept in het vraagstuk van de protestantse kerkbouw. In hun ontwerpen en de toelichtingen komt het belang naar voren van een ongedeelde ruimte zonder kolommen, een beperkte afstand van de zitplaatsen tot de preekstoel en een goede akoestiek. In de discussies die opstaken over de prijsvraag is het protestantse kerkgebouw en de eisen die daar aan gesteld kunnen worden amper een onderwerp. In het juryrapport spelen deze vereisten ook nauwelijks een rol. Het lijkt dat de eisen slechts in beperkte mate een leidraad zijn geweest tijdens de beoordeling van de ontwerpen. De jury lijkt meer oog te hebben gehad voor het uiterlijk en het karakter van de ontwerpen. Zij koos voor het ontwerp van Du Rieu ondanks dat zij Verheuls ontwerp – dat op veel functionele punten goed scoorde –

Afb. 10. Interieur van de Hervormde Kerk te Apeldoorn, J. Verheul Dzn., 1892. Goed zichtbaar is de kapconstructie met platte vlakken die Verheul overnam van Jesse (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, objectnummer 140.095)

eigenlijk als beste beoordeelde. De opdrachtgever gaf echter de voorkeur aan het ontwerp van Verheul omdat het functioneel gezien meer zou voldoen. Meer dan twintig jaar later was dit nog niet vergeten. In januari 1914 verscheen in het *Bouwkundig Weekblad* een schrijven van de toenmalige kerkvoogden van de Hervormde Gemeente te Apeldoorn. In dit stuk over een prijsvraag voor een tweede kerk ontbreekt een korte, maar treffende, terugblik op de prijsvraag van 1890 niet.⁶⁸ Over het ontwerp van Du Rieu schreven zij ‘dat dit ontwerp uit een aesthetisch oogpunt het beste was, [de kerkvoogden] moesten het

Afb. 11. De Hervormde Kerk aan de Loolaan te Apeldoorn, J. Verheul Dzn., 1892 (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, objectnummer 190.565)

evenwel ter zijde leggen wegens de vele gebreken ten opzichte van de uitoefening van den dienst. Aangezien de planindeeling van het ontwerp van den heer Verheul hun de meest bruikbare voorkwam, werd deze met de uitvoering van zijn ontwerp belast, hetgeen heel wat pennen in beweging heeft gebracht’.⁶⁹

Noten

- * Mijn dank gaat uit naar prof. dr. A.F.W. Bosman voor zijn begeleiding en adviezen gedurende de totstandkoming van mijn masterscriptie over de Apeldoornse prijsvraag die ik schreef als onderdeel van de masteropleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en waarvan dit artikel een bewerking is.
- H.G. Jansen, ‘Het Apeldoornsche onderonsje’, *De Opmerker* 25 (1890) 50, 411.
 - Apeldoornsche Courant*, 5 april 1890.
 - ‘Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 35, 293.
 - P. Wiersma, ‘De Grote Kerk van Hoorn’, *Bulletin KNOB* 80 (1981) 4, 201-230; A.W. Weissman, ‘Christiaan Bernard Posthumus Meyjes †’, *De Bouwwereld* 21 (1922) 44, 341-343; C. Muysken, ‘Ferdinand Jacob Nieuwenhuis’, *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 14, 79-80.
 - Het is niet duidelijk om wie het hier gaat. Mogelijk was het de aannemer die reageerde op de advertentie voor de bouw van de noodkerk in *De Opmerker*. Een artikel in ditzelfde weekblad meldt hoe hij door de kerkvoogden was afgewezen omdat hij een ‘vreemde’ was. ‘De kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 27 (1892) 45, 363.
 - Brief notabelen aan president-kerkvoogd 28 april 1890, CODA Kennis & Archiefcentrum te Apeldoorn (CODA), Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo (HGA), inv. nr. 224; Brief kerkenraad aan president-kerkvoogd 29 april 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
 - Brief jury aan president-kerkvoogd 5 augustus 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
 - Henri Evers maakte in (of voor) 1885 het ontwerp voor de villa aan de Mr Van Rhemenslaan 9 te Apeldoorn voor zijn zwager J. Kruitbosch. Zie H. Timmer, *Henri Evers, 1855-1929: architect, geschiedschrijver, hoogleraar*, Rotterdam 1997, 22.
 - Brief jury aan president-kerkvoogd 13 augustus 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
 - ‘Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 36, 300; ‘Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 37, 308.
 - Brief jury aan president-kerkvoogd 4 september 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
 - Brief Spakler aan president-kerkvoogd 6 september 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
 - ‘Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 35, 292-293.
 - ‘Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 38, 313-314.
 - Brief jury aan president-kerkvoogd 5 augustus 1890, CODA, HGA, inv.nr. 224. Het programma van eisen werd gedrukt als boekje getiteld *Programma eener besloten Prijsvraag voor een Kerkgebouw met Toren voor de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn*, CODA, HGA, inv.nr. 565/566.
 - Programma van eisen, CODA, HGA, inv. nr. 565/566.
 - De ontwerpen van Berlage, Evers, Du Rieu, Van Nieukerken en Verheul bevinden zich te Apeldoorn, CODA, HGA, inv.nr. 289. Deze vijf ontwerpen werden eigendom van de opdrachtgever. De ontwerpen van Brouwer, Jesse, Schill en Spakler werden teruggestuurd naar de inzenders. Het ont-

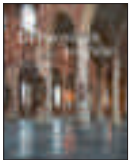
werp van Jesse bevindt zich in de archieven van het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) te Rotterdam, archief H.J. Jesse (JESS), t20.1. Of de ontwerpen van Brouwer, Schill en Spakler bewaard zijn gebleven en, zo ja, waar deze zich bevinden is niet bekend.

- Brief plus juryrapport aan president-kerkvoogd 21 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224. Het juryrapport werd als boekje gedrukt voor de bezoekers van de tentoonstelling van de ontwerpen, CODA, HGA, inv. nr. 567/568. Het verscheen ook in delen in de weekbladen: *De Opmerker* 25 (1890) 47, 387-388; *De Opmerker* 25 (1890) 48, 395-397; *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 47, 292; *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 48, 298-300.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Memorie van toelichting [zonder motto], CODA, HGA, inv. nr. 288. Op de toelichting is het motto niet vermeld. Gezien de overeenkomst tussen de letters bij de zitplaatsen en de ingangen op de plattegrond van *Liefde is 't fundament* en die genoemd in de toelichting moet deze bij het ontwerp van Du Rieu horen.
- Over Evers’ zwak voor de centraalbouw en zijn voorliefde voor de Byzantijnse en Romeanse architectuur zie Timmer 1997 (noot 8), 9-11.
- Memorie van toelichting *St. Vitale*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Memorie van toelichting *Soli Deo Gloria*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur: Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage 1983, 128-131.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Of Berlage in zijn ontwerp rekening had gehouden met de functie van een protestants kerkgebouw komt ook uit de slechts één pagina tellende toelichting niet naar voren. Memorie van toelichting *Het haantje van den toren*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- I. van der Horst, *J. Verheul Dzn (1860-1948): Voor iedere periode, locatie of functie een passend ontwerp*, Rotterdam 2003, 6-9.
- Wel hebben we een beeld van Verheuls ideeën over de protestantse kerkbouw. Kort na de Apeldoornse prijsvraag schreef Verheul namelijk een stuk hierover. J. Verheul Dzn., A.W. Meijneken. ‘Protestantsche kerken’, *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 50, 303-304.
- Zie C.P. Krabbe, ‘Op zoek naar de ideale tempel. Jesse en de protestantse kerkbouw in Nederland’, *Bulletin van de Stichting oude Hollandse kerken* 23 (herfst 1986), 22. Ook K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam 2007, 517.
- In een lezing tijdens een vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bracht Jesse zijn ideeën over de protestantse kerkbouw naar voren. Een verslag van zijn lezing werd gepubliceerd. ‘Verslagen van vergaderingen. Afdeling Leiden en omstreken [Bijdrage H.J. Jesse over “de Protestantsche kerk”]’, *Bouwkundig Weekblad* 9 (1889) 44, 260.
- Nadat bekend was geworden dat Verheul de kerk mocht bouwen vroeg hij Jesse zelfs om de bestektekeningen en de details van de kapconstructie van zijn Katwijkse kerk. Briefkaart Verheul aan Jesse 7 februari 1891, NAi, JESS, d35.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Zie over deze theorievorming Krabbe 1986 (noot 32), 13-23.
- Memorie van toelichting *Anna*, NAi, JESS, d35.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Kort nadat de oude Hervormde Kerk in Apeldoorn was afgebrand, zocht Jesse contact met de Apeldoornse kerkvoogden en bracht hij een bezoek

aan Apeldoorn. Hij sprak met hen onder andere over de voordelen die een ijzeren dakconstructie zou hebben met betrekking tot de brandveiligheid. Dankbrief Bergsma namens kerkvoogdij aan Jesse 11 april 1890, NAi, JESS, d35; Conceptbrief Jesse aan kerkvoogden 20 december 1890, NAi, JESS, d35.

- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap: bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1997, 184.
- Krabbe 1997 (noot 41), 185.
- Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- Notulen kerkvergadering 21 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- Mogelijk doelt hij hier op het Rijksmuseum en het stationsgebouw van Cuypers te Amsterdam.
- Brief jury aan president-kerkvoogd 24 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- Notulen kerkvergadering 5 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- Brief Verheul aan kerkvoogden 27 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- Brief Verheul aan kerkvoogden 8 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- Apeldoornsche Courant*, 9 december 1890.
- ‘Prijsvraag voor de kerk te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 50, 307.
- J. Verheul Dzn., ‘Ingezonden’, *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 51, 317.
- Jansen 1890 (noot 1).
- H.G. Jansen, ‘Prijsvragen. Kerk met toren te Apeldoorn’, *De Opmerker* 25 (1890) 51, 420.
- ‘Berichten. Tentoonstelling van de teekeningen van de prijsvraag voor een kerk met toren te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 49, 306; C.T.J. Louis Rieber, ‘Kerk der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Apeldoorn’, *Bouwkundig Tijdschrift* deel XI (1891), 3-4, plaat VII-XV.
- Brief Vereeniging Bouwkunst en Vriendschap aan president-kerkvoogd 26 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224; Brief Vereeniging Architectura aan secretaris-kerkvoogd 30 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- P.J.H. Cuypers, ‘Prijsvraag voor een kerkgebouw van de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 51, 317-319.
- E.H. Gugel, ‘Quousque Tandem?’, *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 52, 321.
- C.T.J. Louis Rieber, ‘Apeldoornsche prijsvraag. Kritieken op de uitspraak der Jury’, *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 1, 4-5.
- Apeldoornsche Courant*, 6 januari 1891.
- Brief Du Rieu aan kerkvoogden december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224. De plattegrond is niet meer bij de brief aanwezig.
- Apeldoornsche Courant*, 13 januari 1891.
- Apeldoornsche Courant*, 20 december 1890.
- ‘Berichten. Kerk te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 3, 18;
- ‘Berichten. Kerk te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 4, 23.
- H.G. Jansen, ‘De Apeldoornsche prijsvraag’, *De Opmerker* 26 (1891) 4, 29-30.
- Apeldoornsche Courant*, 18 juli 1891.
- Apeldoornsche Courant*, 27 september 1892.
- Het betreft hier de inmiddels gesloopte Johanneskerk aan de Arnhemseweg te Apeldoorn. De kerk werd gebouwd naar een ontwerp van de Apeldoornse architect A. van Driesum.
- A. Salm GBzn, C.N. van Goor, ‘Prijsvraag Kerkgebouw voor de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn’, *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 3, 25-26.

PUBLICATIES

Elizabeth den Hartog en John Veerman (red.), **De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens**, WBooks, Zwolle 2012, 527 p., ill. in kleur en zwartwit, ISBN 978 90 400 7818 7, € 59,50

De monografie over de Leidse Pieterskerk is een lijvig boek in groot formaat. Op meer dan vijfhonderd pagina's wordt door verschillende auteurs de aandacht gericht op zeer uiteenlopende onderwerpen uit de geschiedenis en bouwgeschiedenis van de kerk. Bovendien zijn de bijdragen rijk geïllustreerd met honderden afbeeldingen, waarvan de meeste in kleur. Er is gekozen voor een thematische, min of meer chronologische bundeling van de onderwerpen in vier delen, die achtereenvolgens de bouwgeschiedenis, de inrichting en de gedenktekens behandelen, afgesloten door een epiloog over de meest recente geschiedenis en de restauratie. Door middel van een uitgebreide literatuurlijst en een dito notenapparaat is de herkomst van de informatie verantwoord. De aanleiding voor deze monografie was een langdurige en grootschalige restauratie van de kerk, afgesloten in 2009, die één van de zogenoemde Kanjerprojecten (grote gesubsidieerde restauratieprojecten) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vormde. Aan de subsidie werd als voorwaarde gesteld dat er voorafgaand aan en tijdens de werkzaamheden bouwhistorisch en waardestellend onderzoek zou plaatsvinden. De eigenaar sinds 1974 van de kerk, de Stichting Pieterskerk Leiden, gaf hiervoor opdracht aan het Leidse bouwhistorische bureau van Jan Dröge. Daarnaast ontstond bij het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit Leiden het initiatief om ook het interieur van de kerk te onderzoeken, in zijn toestand van zowel voor als na de Reformatie, en bovendien de kerk als 'universitair mausoleum' te belichten. De belangrijkste trekkers vanuit dit instituut waren Elizabeth den Hartog en Edward Grasman. Uiteindelijk hebben de drie initiatiefnemers – RCE, stichting en universiteit - besloten om alle verzamelde informatie te bundelen in dit ene boekwerk, in plaats van het in verschillende, zelfstandige uitgaven te laten verschijnen.

Kenmerkend is de toegankelijke wijze waarop alle onderwerpen zijn beschreven, zonder de omvang van de verschillende hoofdstukken teveel te laten oplopen. Zo beschrijft Elizabeth den Hartog - deels samen met John Veerman - in de hoofdstukken over de bouwsculptuur (kapitelen, kraagstenen en sluitstenen), de pre- en postreformatorische inrichtingsstukken en de altaren niet alleen wat er aanwezig was, maar ook waarom. Daarbij worden zowel liturgische als iconologische aspecten uitgelegd. Als voorbeeld mag de centrale positie van de hostie in de liturgie dienen. Deze positie werd versterkt door het vierde concilie van Lateranen in 1215, toen de transsubstantiatie - brood en wijn veranderen tijdens de consecratie in het lichaam en bloed van Christus - tot dogma werd verklaard. De verering van het sacrament nam daarna sterk toe, wat onder meer leidde tot verschillende sacramentswonderen, maar ook tot het in de kerk plaatsen van nisjes en torens waarin dit kostbare voorwerp kon worden bewaard (p. 153-154). Een ander voorbeeld zijn de apostelbeelden die in de middeleeuwen de Pieterskerk hebben gesierd. De twaalf apostelen worden al in het bijbelboek Openbaringen als de grondvesten van de kerk en het Hemels Jeruzalem beschreven, maar vonden pas ruime verspreiding over Europa vanaf de bouw van de Ste.-Chapelle in Parijs omstreeks 1250, toen de Franse koning Lodewijk de Heilige apostelbeelden tegen de zuilen van deze kapel liet plaatsen, als 'apostelcylus' (p. 156-157).

Met name de brede aanpak van de bouwsculptuur was tot voor kort bepaald niet gangbaar en mag dan ook als vernieuwende impuls voor het Nederlandse kerkenonderzoek beschouwd worden. De kracht ligt vooral in de koppeling van de verschillende informatiebronnen: de sculptuur bijvoorbeeld zegt iets over het gebouw, maar andersom zijn het gebouw en de dispositie van

de verschillende functies wezenlijk voor een goed begrip van de sculptuur. Daarbij is voor de prereformatorische situatie ook het grote belang van de altaren onderkend. Er is niet volstaan met een opsomming van de altaren, maar geprobeerd aan de hand van uiteenlopende aanwijzingen hun positie te bepalen en de sociale context van de stichting en begunstiging in beeld te brengen. Hierdoor kon een directe relatie worden gelegd met de Leidse burgerij en de gilden, maar ook met anderen die de kerk op enigerlei wijze begunstigden.

Ook over het kerkgebouw en zijn bouwgeschiedenis zijn dankzij het bouwhistorisch onderzoek veel nieuwe gegevens aan het licht gekomen. Zo kon door Jan Dröge en John Veerman worden vastgesteld dat het schip oorspronkelijk (omstreeks 1425) slechts enkele zijbeuken had, die pas na 1465 zijn verdubbeld. Naast enkele veelbetekenende bouwnaden bleek daarvoor, verrassend genoeg, de door de Vlaming Frans Dopéré ontwikkelde theorie over de ontwikkeling van de steenhouwtechnieken op Brabantse steen van groot belang: in de buitenste zijbeuken komt natuursteenwerk voor met een afwerking die behoort bij een vroegere techniek en naadloos aansluit bij de afwerking van de oudere binnenste zijbeuken. Dit natuursteenwerk bleek na de sloop van de buitengevels van de binnenste zijbeuken te zijn hergebruikt in de buitengevels van de buitenste zijbeuken. Ook kon worden aangetoond dat twee van de schippijlers oorspronkelijk slechts driekwartpijlers waren, omdat ze tegen de in de zestiende eeuw ingestorte toren stonden en pas nadien tot volledige pijlers zijn aangevuld.

Merlijn Hurx plaatst daarna het bouwproces van de Pieterskerk in breder perspectief. Hij verklaart waarom er ondanks de aanstelling in 1391 van de belangrijke bouwmeester Rutger van Kampen - zoon van de bouwmeester van de Keulse Dom en gelieerd aan het in de veertiende eeuw toonaangevende bouwmeestersgeslacht Parler - voor de bouw van het nieuwe koor, een relatief eenvoudig eindresultaat tot stand is gekomen. Dat lag aan het uitgangspunt: een groot gebouw voor een niet al hoge prijs. Door te besparen op natuursteen en te werken met geprefabriceerde producten en een opbouw van zelfstandige, stapelbare eenheden, ontstond een 'flexibel bouwsysteem' dat eenvoudig was aan te passen op fouten of onregelmatigheden. Meester Rutger was dan ook niet zozeer de ontwerper van de kerk, als wel de (technische) controleur van de werkzaamheden. Dit verschijnsel was al eerder door Ruud Meischke vastgesteld en is nu verder uitgewerkt door Hurx, waarbij vooral de bouwkundige en architectonische gevolgen steeds beter in beeld komen.

De vraag dringt zich wel op of het bouwhistorisch onderzoek in alle hoofdstukken even goed uit de verf komt. Een veel gehoord verwijt ten aanzien van dergelijke materiële en constructieve analyses van gebouwen is namelijk dat ze zich teveel concentreren op details. Op de auteurs en de uitgevers rust dan ook de verantwoordelijkheid deze zo helder mogelijk in beeld (letterlijk) te brengen, omdat ze voor een goed begrip van de ontwikkelingsgeschiedenis eigenlijk onmisbaar zijn, met als belangrijke beperking natuurlijk de maximale omvang van de publicatie. Over het algemeen is men er hier behoorlijk in geslaagd: met name de driedimensionale bouwfasering (p. 54-55), de ingekleurde plattegronden (onder andere p. 30 en 56) en gevelaanzichten (onder andere p. 36) dragen daar aan bij. Wel had er iets meer gebruik gemaakt kunnen worden van digitale technieken, waarmee vooral de kapconstructies ruimtelijk beter in beeld waren gekomen (vergelijk p. 16); nu laten de eendimensionale dwarsdoorsneden teveel aan de fantasie van de lezer over. Ook worden nu en dan gewoon foto's van beschreven bouwnaden en onregelmatigheden gemist, zodat bijvoorbeeld de 'gehakte laagmerken' in het schip voor een minder ingewijde lezer onvindbaar blijven (p. 31).

Een enkel slippertje mag door de vingers gezien worden tussen de indrukwekkende hoeveelheid informatie. Als op pagina 120 staat dat de Drakenvelder steen uit de kerkmeestersrekeningen van 1420 is genoemd naar het 'laadstation' (overslaghaven), mogen we dit vertalen als 'trachiet', waarvan de naam ontleend is aan een middeleeuwse vertaling van de Drachenfels, letterlijk Drakenrots, langs de Rijn. Ook mogen we de in die rekeningen genoemde 'godelscheder steen', die volgens de auteurs 'waarschijnlijk een

bekledingssteen' was, identificeren met een tufsteensoort uit de Eiffel, de Godelscheider tuf (H.J. Müller-Betz, Godelscheider Tuff, Weibern 2007). Helaas moeten andere onderwerpen in deze recensie onderbelicht blijven. Zo is er de verrassende bijdrage van Edward Grasman over enkele altaarstukken die vermoedelijk in de kerk hebben gestaan, en met name de bekendste daarvan, het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden. Ook blijven de verschillende bijdragen over de grafzerken en de grafsculptuur hier noodgedwongen buiten beschouwing, ondanks het feit dat in Nederland de Pieterskerk uniek was, als een soort mausoleum voor de universiteit. Wel vormen ze alle, onder meer ook dankzij de beschrijving van de inrichting van de 'tweede zeventiende-eeuwse kerkmeesterskamer' door C. Willemijn Fock, een bewijs voor de brede aanpak, door het inschakelen van deskundigen uit verschillende cultuurhistorische disciplines.

Hoe compleet kan een monografie over een dergelijk groot kerkgebouw zijn? Het boek over de Pieterskerk lijkt geen onderwerp gemist te hebben. Bovendien worden onbekende begrippen, organisatievormen en andere aspecten in veel gevallen goed uitgelegd. Gepaard aan een toegankelijk taalgebruik maakt dit het boek aantrekkelijk voor een breed lezerspubliek. Het boek getuigt ook van de indrukwekkende resultaten die bereikt kunnen worden door interdisciplinair onderzoek. Gevolg van een dergelijke alomvattende aanpak is wel dat niet iedereen alle onderwerpen even sterk zullen aanspreken, maar het voordeel dat alles wat deze kerk betreft is opgenomen in één boek weegt hier ruimschoots tegen op.

Kortom: eigenlijk niets dan lof. Schreef ik in 2004 (*Bulletin KNOB* 1/2) in een recensie van de monografie over de Grote Kerk van Breda nog over het betreurenswaardige einde van de zeer degelijke reeks *Geïllustreerde Beschrijvingen* die door de RCE werd uitgegeven, nu kan ik verheugd constateren dat er een waardige opvolger is, die bovendien de lat hoger legt. Dit smaakt naar veel meer!

Karel Emmens

Konrad Ottenheym, Krista De Jonge en Monique Chatenet (red.), **Public Buildings in Early Modern Europe**, Brepols, Turnhout 2010, 408 p., ill. in zwartwit, ISBN 978 2 503 53354 4, € 110,00

Het negende deel van de prestigieuze - en prijzige - serie *Architectura Moderna* bevat een dertigtal artikelen die de

neerslag vormen van twee Rencontres d'architecture européenne (2006 en 2008) aan de Universiteit Utrecht met als thema 'Public Buildings in Early Modern Europe'. De bijdragen zijn overwegend in het Engels gesteld en daarnaast in het Frans, Spaans en Duits. Ze zijn in vijf clusters gegroepeerd, onder de titels: 'tekst en theorie', 'bestuur en rechtspraak', 'economie', 'onderwijs' en 'ziekenhuizen', en zijn vrijwel zonder uitzondering door universitaire onderzoekers geschreven. Helaas wordt dit niet geïllustreerd door een – tegenwoordig gebruikelijke – korte biografie; uit andere bronnen blijken de auteurs echter gerenommeerde wetenschappers met een specialisme op het gebied van de zestiende en zeventiende eeuw. Een enkele keer is de periode opgerekt tot de vijftiende dan wel achttiende eeuw en de bundel omspant daarmee de gehele periode van de vroegmoderne tijd (1500-1750). In een handvol gevallen betreft het bijdragen van auteurs die over hetzelfde onderwerp al een boek publiceerden of op het punt stonden te publiceren. De bijdragen behandelen onder meer loggia's in Dalmatië, scholen in Engeland, stadhuizen in Polen, markthallen in Spanje, bestuursgebouwen in de Nederlandse koloniën en gevangnissen in Napels en Venetië. Het al dan niet kunnen benoemen van een bouwtype blijkt een onderliggend, maar niet altijd leidend thema. Beschouwd worden één of enkele gebouwen, dan wel een groep gebouwen in een regio of een land, maar vrijwel nergens wordt een grensoverschrijdend beeld geschetst. Het resultaat is, zoals niet ongebruikelijk in dit soort bundels, een losse verzameling van heterogene

bijdragen die zich al dan niet spontaan hebben aangediend. Op zich zitten er als zodanig beslist lezenswaardige artikelen bij, maar een echte lijn ontbreekt en ook zijn er flink wat verwante onderwerpen onbehandeld gebleven. Zo maakt het artikel van Stéphanie Dargaud ons duidelijk dat Hôtels de l'Intendance voor het provinciale bestuur een typisch en uitsluitend Frans fenomeen vormen, maar bij het lezen van het artikel van Maurice Howard over 'Post-Reformation Schools' in Engeland rijst de vraag hoe het toentertijd met het postreformatorische onderwijs in andere niet rooms-katholieke landen gesteld was. Ook een onderwerp als ziekenhuizen wordt slechts exemplarisch en voor een enkel land behandeld.

Het totale veld aan bijdragen overziend, dringt zich de prangende vraag op naar de beoogde lezersgroep. Veel van de inhoud zal immers voorbij gaan aan de huidige student architectuurgeschiedenis die niet meer polyglot, maar slechts Engelstalig getraind is, en een publicatie alleen voor op de bibliotheekplank is in deze digitale tijd zeker niet meer zaligmakend. In deze vorm laadt de bundel de schijn op zich niet meer dan een platform te zijn om aan interne universitaire publicatie-eisen te kunnen voldoen.

Het voorwoord, maar meer nog de introductie, dient als opmaat tot de artikelen. Beide werden echter niet aangegrepen om de problematiek goed voor het voetlicht te brengen en een duidelijke vraagstelling te poneren waarbinnen alle artikelen een plaats krijgen. Dit laatste had het lezersbereik wezenlijk kunnen vergroten. Misschien was dit oorspronkelijk wel de bedoeling, maar bleek al doende de kennis ontoereikend. Een schrale troost is misschien dat ook het boek van Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types* uit 1976, dat een aantal keren als eerste overzicht – maar tevens als ontoereikend voor de hier bestreken periode – wordt aangehaald, begint met een vergelijkbaar voorwoord en introductie zonder enige aanzet tot een leidraad. Zou het kunnen zijn dat, net als bij een indeling in bouwstijlen, de problematiek van vorm en verscheidenheid van niet-woonhuizen uiteindelijk veel ongreijpbaarder blijkt te zijn dan in eerste instantie vermoed? In die zin is het artikel van Stephan Albrecht, 'Against Building Typology: Why a Town Hall doesn't have to look like a Town Hall', in de bundel het meest uitdagend. Hij stelt daarin dat er in de moderne tijd slechts zelden geheel nieuwe gebouwen verzeen en dat wat er al stond sterker bepalend was dan wat men wilde. Maar om vervolgens ieder indelingsprincipe af te doen met de bewering dat er in de contemporaine bronnen van vóór 1800 geen enkele sluitende definitie voor bouwtypen is te vinden, is me toch te mager. Anderzijds strooit Pieter Vlaardingebroek in zijn bijdrage 'Dutch Town Halls and the Setting of the Vierschaar' juist ruimhartig met de begrippen 'type' en 'typologie', maar beperkt hij zich vervolgens in het subhoofdstuk over de indeling in functies van het Amsterdamse raadhuis alleen tot het opsommen van de afzonderlijke ruimten. Wat mijns inziens in beide gevallen ontbreekt is een duidelijk onderscheid tussen functie en type. Nergens wordt een overtuigend overzicht gegeven van welke functies er in de publieke gebouwen van een vroegmoderne stad mogelijk waren. Welke functies bestonden er eigenlijk onder stedelijk toezicht? En wanneer verschenen welke functies ten tonele, en bezaten grotere steden altijd een grotere waaier aan functies dan kleinere? Pas met zo'n overzicht kunnen de specifieke bouwkundige oplossingen geduid worden en kan een verklaring gezocht worden voor het feit dat het ene stadhuis wel een waag, dan wel een lakenhal of vleeshal omvat en in andere steden juist diezelfde functies in afzonderlijke gebouwen zijn ondergebracht. Zo is het artikel van Barbara Arciszewska over 'Town halls in Early Modern Poland c. 1500-1750' vooral een tour d'horizon en blijven we in het ongewisse over de diverse functies die waren ondergebracht in het enorme stadhuis van Toruń en zijn relatie met het nabij gelegen Artushof, terwijl voor Gdansk wel wordt vermeld dat het naastgelegen Artushof aldaar dienst deed voor sociale evenementen van het stadsbestuur. In sommige Duitse steden bestonden zelfs afzonderlijke stedelijke Tanzhäuser. Ook het verhaal van Konrad Ottenheym over 'Meat Halls and Fish Markets in the Dutch Republic' is in die zin vooral een 'gazetteer'. Slechts het artikel van Krista de Jonge, 'Bâtiments publics à function économique à Anvers au XVIe siècle: l'Invention d'un Type?', komt voor een klein deel aan de hier gestelde vragen tegemoet.

Mogelijk wordt er niet meer gepretendeerd, maar uit de aaneenschakeling van deze artikelen spreekt voor mij een sterk alfa-academisch karakter, met een al te grote nadruk op de literaire bron en het archief en te weinig op de analyse van functies, ruimtelijke disposities en geografische spreiding. Slechts in het artikel van Lanfranco Longobardi over ‘Italian State Prisons in the Sixteenth Century: Napels and Venice’ komen schema’s van de functionele samenhangen tussen de ruimten voor en het artikel van Karl Kiem ‘The Weigh House: An Architectural Typology of the Dutch Golden Age’ valt in die zin op door een kaartje met de verspreiding van de behandelde waaggebouwen. Iets vergelijkbaars was voor de ruimtelijke spreiding van ‘Les loggias communales en Dalmatie aux XVe et XVIe siècles’ geen overbodige luxe geweest.

Ook de gebouwen zelf krijgen niet altijd de aandacht die ze verdienen. Zo zijn de vleeshallen van Haarlem en Utrecht niet goed te begrijpen zonder een (bouwhistorisch) onderzoek dat antwoord geeft op de vraag waarom ze zo fors uitgevallen zijn en of er onder de forse kapconstructies ook andere functies gehuisvest waren. Ook de op zich zeer uitzonderlijke bijdrage over de ‘Copenhagen Exchange (1619-1624)’ schreeuwt om een nadere analyse van de opbouw en indeling met ten minste een afbeelding van het interieur en liefst ook van de zolder dan wel de open kapconstructie, zo die er is geweest. Meer aandacht wordt besteed aan technische aspecten in het interessante artikel over de prijsvraag voor het ontwerp van de Rialtobrug in Venetië, maar de brug is als bouwtype the odd one out in het toch al brede spectrum van dit boek, terwijl hetzelfde onderwerp inmiddels door de auteur Deborah Howard uitgebreid is behandeld in haar boek *Venice disputed* uit 2011.

Het geheel overziend is *Public Buildings in Early Modern Europe* vooral een kralensnoer van bonte en ongelijksortige kralen, losjes gegroepeerd om een algemeen thema binnen een tijdspanne tussen 1500 en 1750. Daarmee vormt deze bundel een uitzondering binnen de totale serie Architectura Moderna, waarin de onderwerpen doorgaans meer consistentie vertonen, wat juist de kracht van deze serie vormt. Deze bundel overstijgt derhalve door het gebrek aan inkadering en samenhang niet het karakter van een academisch jaarboek met gelegenhedenverhalen.

Ronald Stenvert

SUMMARIES

Making the most of the space available

New light shed on the medieval plans for completion of the nave of Utrecht cathedral in southward direction
Pepijn van Doesburg

The nave of Utrecht cathedral was never completed, which contributed to its collapse during a heavy storm in 1674. The vaults in the central nave and the flying buttresses to shore them were not executed. On the southern side the Heilig-Kruiskapel (Holy Cross Chapel), which belonged to the adjacent chapter of Oudmunster, prevented the complete extension of the nave according to the original seven-aisle layout. Attempts of the chapter to have the chapel moved came to nothing.

After the storm of 1674 three realized southern nave chapels survived. The westernmost of them, the Zoudenbalch chapel, was demolished after all in 1847. On plans and illustrations dating from before that year a spring of a wall is to be seen against the west wall of this chapel. We may conclude from this that the exterior wall of the nave should have receded according to an adjusted design, in such a way that the Heilig-Kruiskapel as a whole would be spared.

It is understandable that the chapter developed an alternative plan. It was not just the provisional state of the southern wall of the nave that required completion in southward direction. The extension was also necessary for architectural reasons so as to be able to mount the brick vault of the central nave. In theory two versions of the alternative plan are conceivable: one with a second aisle, for which a transept of the Heilig-Kruiskapel would yet have to be demolished, and a version with three chapels, in which case the Heilig-Kruiskapel as a whole could be spared.

The demolition of the Heilig-Kruiskapel was not the only point of conflict between the two neighbouring chapters. At the start of the building of the nave of the cathedral a conflict had already arisen: a pillar of the nave partly stood on Oudmunster territory and further building was stopped for the time being. In view of the attitude of Oudmunster in this “border conflict” it is not likely that this chapter would soon agree to the demolition of the northern transept of the Heilig-Kruiskapel for the sake of the cathedral. An almost unknown reconstruction plan of the nave of the cathedral by Christiaan Kramm from 1823, when the ruin of the nave was still partly standing, shows an interesting version – though not practicable in that form – of the alternative plan with nave chapels based on the receding wall spring at Zoudenbalch chapel. The question is to what extent Kramm based himself on field tracks and old sources.

It was known that territorial problems existed between the two neighbouring chapters about the extension of the cathedral, which caused the delay in the construction of the nave on the southern side. As it turns out now, the chapter of the cathedral then developed an alternative plan for completion. The fact that this design was never executed may have to do with the phasing of the construction of the nave, so that the southern extension had not been started yet when the financial resources dried up around 1525 and the construction was definitely stopped.

Donations of stained-glass windows in Holland in the 16th /17th century

Developments in arguments and methods

Simon Groenveld

Donations of stained-glass windows in the Northern Netherlands are referred to from the end of the fourteenth century, which is late from an international point of view. Frequently, such windows were donated by notables: members of the clergy, royal and noble administrators. Their motivation

was primarily spiritual: performing a good deed, which according to the teachings of the Church of Rome contributed to the eternal salvation of the donor’s soul. The representations on the windows, for the most part placed during new construction, extension or restoration, were predominantly spiritual and didactic in character. They stimulated the observer to piety and a devout lifestyle. Simultaneously, the donors, depicted in the bottom part of the windows, became the subject of the prayers of the observers. In addition to this motivation, windows were sometimes also donated in order to legitimize government power, to serve the donor’s economic interests, and gradually to increase the latter’s honour and reputation as well. Since such windows in church buildings did not have any liturgical functions, the medieval windows inspired by Rome were not destroyed after the Reformation. On the contrary, glazing with such windows continued to be customary, notably in church buildings. However, the motivation changed, just as the composition of the donors’ group for that matter. Donation of windows was no longer a deed for the benefit of one’s own spiritual welfare, but in honour of the divine Word, preached from the pulpit. The windows kept a didactic meaning, but now linked with the New Calvinist doctrine. Clergymen no longer acted as donors in this respect. Formally, their role was played out. Now public authorities, as boards and as individuals, were becoming prominent. However, they also brought up different subjects. They emphasized the economic importance of their town, also among observers in other towns to which windows had been donated. Consequently, they especially donated windows to towns and villages in the region where their authority was large. Moreover, the public authorities stressed the legitimacy of their authority more frequently and stimulated civil obedience through representations on the windows, just as on organ shutters and paintings in public buildings. The phenomenon of pride in one’s town increasingly became an important factor. Still later also ‘ordinary’ citizens proved to be prepared to donate a window or part of a window, frequently also in honour of God.

After a fierce war on Dutch territory within the framework of the Dutch Revolt many church buildings had to be restored. This took considerable time, particularly because the Calvinist church grew only slowly. Therefore most glazing activity took place between 1605 and 1665. One region was earlier in doing so than another because of differences in pace. After 1665, when church congregations had reached their largest size and building of churches became less frequent, donations of windows were diminishing. This was also due to economic stagnation. Moreover, the wish for clearer windows and more light in churches gradually began to prevail. The windows were getting out of fashion, they also got more and more damaged, and in many places they disappeared. But not everywhere. They were and still are cherished and well-preserved in various places, not so much because of their functions as regards content anymore, but chiefly as cultural heritage.

‘Die Vorliebe der Niederländer für helle, freundliche Zimmer’

Oldenburg stuccowork in the Netherlands between 1775 and 1925

Gerhard Geerken

‘Dutchmen like light, representative interiors’, according to several Germans in the nineteenth century. They referred to the taste in living of above-average citizens. Evidently, there was a preference for white, sometimes also for bright colours. In the period 1775-1925 more than a thousand Oldenburg plasterers earned a living from the taste of Dutch citizens. The farmer’s son J.B. Logeman (1748-1814) from Oldenburg was the first. In Amsterdam he learned the plasterer’s craft and was quite successful in the Northern Netherlands and Germany. This inspired people from the same regions. What they made, who commissioned them, how they worked and where, varies during three sub-periods between 1775 and 1925.

High-quality craftsmanship characterizes Oldenburg stuccowork in the pioneering phase from 1775 to 1825. For instance, Logeman contributed to

the spread of neo-classicism in the Northern Netherlands. He obtained his exclusive position because of the demand for stuccowork among the private and public elite, and through exceptional instruments such as exclusive rights and building fraud. The artistic craft was a steppingstone for the niches in the free regional markets during the subsequent period.

Between 1825 and 1875 the Oldenburg craftsmen supplied good-quality interiors as well as exterior walls at a good price, chiefly designed according to the current taste. The formula for success in a time of small economic margins – here industrialization had not broken through yet – was the smoothly running cooperation between emigrant and seasonal worker. The emigrant, who often married a Dutch woman, obtained commissions through the local network and organized the stream of seasonal workers from his native region in such a way that the demand for custom-made stuccowork, varying per season, was provided for. In the course of the nineteenth century a lot of ornamental cast stuccowork was applied in the houses of above-average citizens. This had to be cleaned and whitewashed regularly because of the build-up of soot caused by stoves. When industrialization broke through in the Netherlands, migration from Oldenburg declined with ups and downs. The market for stuccowork grew during the period 1875-1925, wages increased and more Dutchmen became plasterers, but the Oldenburg entrepreneurs were scarcely active in *revolutiebouw* (jerry building) and lost position due to the tenders, which were practised on a larger scale. At that time Oldenburg stucco workers already found well-paid work in Germany more frequently. In the Netherlands the demand also changed. Washable wallpaper, which was produced in a mechanized process from 1875 onwards, was cheaper to purchase and maintain than stuccowork. Moreover, oil paint obtained a larger share in the finishing.

The emigrants and their descendants remained active as established plasterers’ companies, but they integrated fully in the Netherlands trade organizations.

The Oldenburg tradition started in Amsterdam and Groningen and spread in many regions north of the large rivers. In the period 1775-1925 these Lutheran craftsmen did not go to the South, where the Roman-Catholic tradition was dominant.

Since 2010 the author has registered personal data and works of Oldenburg plasterers in the Netherlands. For his research he requests readers to report plasterers with German names who worked in the Netherlands between 1775 and 1925. It is quite likely that they were of Oldenburg origin.

An Apeldoorn ‘tête-à-tête’

The much-discussed architectural competition for a Protestant church in Apeldoorn (1890-1891)

Niels van Neck

The proceedings of the architectural competition for a church building with tower for the Reformed Congregation of Apeldoorn in 1890-1891 were quite turbulent. The members of the jury refused the participation of some of the architects recommended by the commissioning authority and one of the participating architects was accused of disloyal behaviour towards his colleagues. Moreover, the jury report was not received with acclaim by every one. As the final flourish, the commissioning authority disregarded the jury report. A flood of commentary followed from architectural circles, culminating in a publication of P.J.H. Cuypers in which he expressed his preference for the design entered by H.P. Berlage. The proceedings of the competition were also influenced by the fact that the protestant religious conviction of the commissioning authority and the accompanying requirements a church building had to comply with, did not appear to have played an equally important role for all the parties involved in the competition, which was of overriding importance for the outcome. In the explanations of the designs of a number of participating architects the importance of a good view of the pulpit and good acoustics are

prominent. In the jury report typically protestant requirements concerning hearing and seeing the clergyman play a less prominent role. The jury report shows that the members of the jury were primarily interested in the visual characteristics of the church buildings designed. Although the jury actually considered the design of Verheul, which scored well on many functional points, as the best design, the design of P. du Rieu was preferred to Verheul's because it was said to have a more ecclesiastical character. Thanks to the perceptivity of the commissioning authority the Reformed Congregation in Apeldoorn eventually obtained a church building which was satisfactory from a functional point of view, and did not just possess the aesthetic qualities awarded by the jury. The commissioning authority kept an eye on the requirements set to a church building by the protestant service, so that Verheul's design was realized and not the design of Du Rieu which had been awarded by the jury. The many incidents during the competition and the subsequent fierce reactions from architectural circles make the Apeldoorn competition one of the most discussed competitions in the nineteenth-century history of architectural competitions in the Netherlands.

AUTEURS

P. van Doesburg studeerde Algemene Letteren aan de Universiteit Utrecht en fluit aan het Utrechts Conservatorium. Hij is als fluitist verbonden aan het Noord Nederlands Orkest. Hij deed onderzoek naar en publiceerde over het leven van de componist Hector Berlioz en vertaalde diens literaire essays uit het Frans. Daarnaast houdt hij zich intensief bezig met bouw- en architectuurgeschiedenis.

Prof. dr. S. Groenveld was tot zijn emeritaat (2006) hoogleraar in de Geschiedenis en Cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert over de periode van het Ancien Régime, met name over Nederlandse geschiedenis: zowel over binnen- en buitenlandse politieke en institutionele onderwerpen, als over cultuur-, sociaal- en kerkhistorische thema's.

Ir. G.H. Geerken studeerde landschapsarchitectuur en planologie. Na langjarige ervaring met ruimtelijke ordening in particuliere en publieke dienst werkt hij sinds 2007 bij het PON, een sociaal en cultureel kennisinstituut in Tilburg. Interesse voor geschiedenis en stucwerk kreeg de auteur met de paplepel binnen. Zijn vader restaureerde monumenten en maakte hedendaagse stucdecoraties. Deze familietraditie wortelt in de geschiedenis van de Oldenburgse stuka-doors.

N.R. van Neck MA is werkzaam als softwareontwikkelaar. De afgelopen jaren combineerde hij zijn werk met een bacheloropleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Recent voltooide hij zijn opleiding tot kunsthistoricus met een masteropleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

